

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences  
Centre for Social Sciences  
**Institute for Minority Studies**

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az  
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYARORSZÁGI ÖRMÉNYEK EGYESÜLETÉNEK  
KIADVÁNYA.  
III.

---

---

# AZ ÖRMÉNY NÉP MULTJA ÉS JELENE

ÍRTÁK

DR. ÁVEDIK FÉLIX

ÉS

ALEXA FERENC

ÖRMÉNY KATH. PLÉBÁNOS



## AZ ÖRMÉNY ÉPÍTÉSZET

ÍRTA

MERZA DEZSŐ

ÉPÍTÉSZ, MŰEGYETEMI TANÁRSÉGÉD

BUDAPEST, 1922.

MAGYARORSZÁGI ÖRMÉNYEK EGYESÜLETÉNEK  
KIADVÁNYA.

III.

---

# AZ ÖRMÉNY NÉP MULTJA ÉS JELENE

ÍRTÁK

DR. ÁVEDIK FÉLIX

ÉS

ALEXA FERENC

ÖRMÉNY KATH. PLÉBÁNOS



## AZ ÖRMÉNY ÉPÍTÉSZET

ÍRTA

MERZA DEZSŐ

ÉPÍTÉSZ, MŰEGYETEMI TANÁRSÉGÉD

BUDAPEST, 1922.

*Aruba.*  
*584/2*



Háromezer ör-  
mény családnak  
Erdélyben tör-  
tént letelepe-  
désének (1672)  
250 éves év-  
fordulója em-  
lékére. - - - - -



KÖNYV-  
TÁRA

253504

R  
1965

210

1923. évi 70. sz.  
KÖNYVTÁRA  
K. Gyant. Növészeti napló

Kr. e. a VII. században egy indogermán nép, — a perzsa kútfők szerint — az a r m i n a, búcsut vesz a Tigris és Eufrát pompázó vidékétől s a magasba törő hegyek közé vonul új hazát keresni. Ez az örmény hon (a mai geográfiai Örményország) bár természeti kincseit nem nyújtotta azzal a bőséggel, amellyel az elhagyott föld rendelkezett, de ez új elhelyezkedésnek szükségszerűségét és célszerűségét a nép bölcs vezetőinek ösztöne mintha látomásszerűen megjelenítette volna, hogy e népre még sok szenvedés vár, amelyekkel szemben védelmi állapotba kell helyezkednie. Az örmények tehát, a népvándorlás többi népeitől eltérőleg, nem a Tigris és Eufrát termékeny síkságainak elfoglalására szállanak alá bérceikről, hanem a sík földtől búcsút véve, a kevésbé termékeny és zord kaukázusi fensíkokra vonulnak.

Némi hasonlóságot fedezhetünk föl a honalapító magyarság eljárásában is. E népnek helyes ösztöne szintén megsúgta, hogy az éltetadó sík terület megtarthatása szükségessé teszi a környező dombok és hegyek birtokát is. Nem a környező földnek geográfiai ismerete, hanem helyes ösztönük vezette tovább és tovább az uralkodó hegygerincek eléréséig. A védelmi szempont vezette őket is, hogy a völgyekben való békés foglalatосkodásuk közvetlen támadásoknak kitéve ne legyen.

A honalapító örmények, de a magyarok ösztönét is igazolta az a történelem, amelynek központjában Ázsiában az örmények, a Nyugat szélső védbástyájaként pedig a magyarok állottak.

Az örménység a bágyadságra, tunyaságra hajlamosító meleg égvét a bércek hideg, száraz levegőjével cserélvén föl, a Kaukázus zordabb vidékének természeti megnyilvánulásaiival szemben kellőleg védekezni képtelen lévén, a délen maradt népek tulajdonságaitól eltérő sajátosságokat vett föl, melyeket azután megőrzött és tovább fejlesztett.

Nem föltevés, hanem fiziológiailag megállapítható tény, hogy e nép megmaradása és azok az erkölcsi erők, amelyek e népfiában még ma is föllelhetők, szoros összefüggésben vannak hazájuk fekvésével és annak természeti jelenségeivel.

A hegyvidék száraz, hideg levegője edzetté tette az örményeket; az élelmiszereknek s általában a megélhetési eszközöknek beszerzéséért kifejtett állandó munka erőteljes, fáradhatatlan, szívós testalkatot eredményezett; a szükségletek kielégítése sok nehézséggel lévén összekötve, a kielégülés érzetét drágábban szerezhették meg, azért takarékosak, meggondoltak; az egymásrautaltság következtében életmódjukban családiasok; a természettel folytatott erős küzdelem vállalkozó szelleműekké, bátrakká, harciasokká tette; a magasba nyúló bércek által körülzárt területen való elhelyezkedésük pedig szabadságszeretetüket, önállóságuk érzetét fejlesztette ki!

E faji sajátosságok némelyike a viszonyok kényszerítő hatása alatt szunnyadhatott, esetleg kedvezőtlenül módosult, vagy kibővült — amit a történelmi eseményekkel és a létért folytatott küzdelemmel igazolni lehet, — de ki nem veszett, a kedvező körülmények föléleszthették, a hozzátapadt sallangoktól megtisztulhatott, hogy eredeti tisztaságában újra betöltse az egyedeket s így a megismétlődő további kollektív harcban a kiválogatás a fajra valóban kedvező eredménnyel fejeződjék be. Az örmények ez élet-halálharcának egyik újabb fázisa a végkifejlődés előtt áll . . .

A fejlődés során a létért való küzdelem a szomszédos idegen fajokkal való harccá módosult, amidőn egyik a másik elpusztítására, megsemmisítésére törekedett. Az örmény életben maradt, míg nagymultú harcos társai közül többen letűntek a történelem színpadáról, sőt fajilag is teljesen megszűntek létezni (khalid, asszír, méd stb).

Hasonlóképen a magyarságnál is! Hol van — többek között — az avarok, besenyők stb. birodalma? Hol vannak e fajok?

A primitív társadalmat követőleg a testi tulajdonságok kiválogatása fokozatosan háttérbe szorult s a szellemi képességek, az érzések kifinomulása lépett előtérbe, miután tapasztalati tény, hogy az ember, ha legközvetlenebb szükségleteit kielégítette, azután nem csupán élni, hanem kellőképen kíván élni.

Viszont az örmény népnek kulturális előhaladása és eredményes megnyilatkozása a szomszéd népek hatalmi, birtoklási vágyát keltette föl, amely újabb és újabb véres áldozatokat kívánt. A megmegújuló küzdelmek azonban a kulturális javak termelését nem akasztotta meg. A nép egészséges ösztöne ezuttal is kijelölte azt az utat, amelyen fönmaradása érdekében haladnia kell. Bár a lefolyt évszáz-

zados véres harcok az örménységnek kedvezőlenebb helyzetbe jutását, elnyomatását eredményezte, de a faj fizikai gyengülése még nem volt egyúttal életképességének csökkenésével is összekötve. A küzdelemnek a fizikairól a szellemi térre való átlendítése még a legjobb időben történt. Az örmények politikai hatalmuknak időnkénti hosszabb szünetelése alatt erejüket a kulturális értékek termelésére fordították. Ez irányú tevékenységük képezte alapját politikai önállóságuknak ismételten való feléledése alkalmával azoknak a nagy nekilendüléseknek, amelyeknek eredményei a további fejlődés lehetőségét — a föltornyosult akadályok ellenében is — megteremtették. Kedvező hatást váltott ki e tekintetben a keresztény vallás fölvétele s e révén az idegen népekkel való barátságos érintkezés, — bár egyes fölöttük győzedelmeskedő s uralkodó hatalomnak kölcsönhatása sem tagadható el. Az örménység ősi műveltségének értékes kihatását a wieni műegyetem világhírű tanára, Strzygowski József is megállapítja, midőn úgy nyilatkozik, hogy „az örmény kultúra virágzása a IV. és XVI. század közötti korszakra esik, mely időben az örmények Bizáncnak és a Nyugatnak többet nyújtottak, mint amennyit ezektől átvettek.“\* Az évszázados, mondhatni évezredes emlékeknek még föllelhető tömegéből jogosan levonhatjuk azt az igazságot, hogy a ma élő népek közül nagyon kevesen rendelkeznek azzal a kulturális multtal, amellyel az örmény. Az örmény fensík a pompás építészeti remekék romjaival van teletűzdelve, s Áni elpusztult pompáját Babylon és Palmyráé is alig múlja fölül.\*\*

Az örmény nép fönmaradását tehát nem a hódítók könnyөрületességének köszönheti, hisz a legutolsó napokig a legborzalmasabb tömeggyilkosokkal törekedtek e népet megsemmisíteni; — hősie ellenállásuk is csak ideig-óráig szolgálta e célt, — hanem mert magas szellemi műveltségükkel, kereskedelmi és ipari érzékükkel a hódítóknál, vagy az uralkodó népeknél e tereken mutatkozó fogyatékoságot kitöltvén, magukat nélkülözhetetlenné, vagy legalább is jelenlétüket kívánatossá tudták tenni.

A törökországi örménységnek szerepét Zimmerer H. professor (Asien, I. Jahrgang) következő szavai világítják meg: „Az örmény volt a nyilvános énekes, zenész, aki a szoros értelemben vett török zenét is megteremtette és továbbfejlesztette; ő volt az építész és műiparos. Ő tervezte Konstantinápoly legtöbb palotáját és mecsetjét, amelyeket azután örmény mesteremberek valósítottak

\* Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918. Két kötet.

\*\* Hellwald Frigyes: A föld és népei, Ford. Toldy L. dr. 1880. II. kötet.

meg.“ „Ahol szorgalommal és ipari tevékenységgel találkozunk, ott bizonyára örmény kezek működnek; a távoli kereskedelmi közvetíté-  
téseket Djarbekir és Teheran között örmény tökepénzesek eszközlik, az  
ország fő iparosa pedig szintén az örmény.“ (Hellwald F. id. mun-  
kája.) Hasonló nyilatkozatokat olvashatunk az orosz és perzsa  
örményekről, kiknek nemcsak hasznosságáról győződtek meg, ha-  
nem nemzeti egyházukhoz való nagy ragaszkodásukról is.

Galiciába, illetve Lengyelországba való letelepítésüket is  
elismert sajátos jó tulajdonságaiknak köszönhetőek.

A 250 évvel ezelőtt I. Apafi fejedelem hívására Erdélybe  
költözött sorsüldözött őseink munkásságának jelentőségét és érté-  
két már maga a fejedelem is elismerte azzal, hogy szabadságleve-  
leket adott ki, amelyeknek védelme alatt kereskedelmüket, iparukat  
szabadon űzhették, bírójukat szabadon választhatták s vallásgyakor-  
latuknak szabadsága is biztosítva volt. A későbbi uralkodók is „te-  
kintetbe vevén a hűséget és hűséges szolgálatokat, amelyeket az  
örmény közönség a hely és idők viszontagsága és alkalmak köve-  
telménye szerint kimutatni igyekezett“, különböző kiváltságokkal  
jutalmazták meg. Az örménység mentálitását találóan jellemzi Orbán  
Balázs báró\*: „ők átérezték, mivel tartoznak e hazának, miért  
minden alkalommal méltóknak mutatkoztak arra, hogy e haza őket  
édes és szeretett fiai közé számítsa“.

A török nép ennek a jobb sorsra érdemes fajnak akarja  
a sírját már évszázadok óta megásni. Az időnként és helyenként  
meg-megismétlődő gyilkosságok és az ezekkel szervesen összefüggő  
fosztogatások a világháború alatt, valamint mostan Kemal pasa vezér-  
letével kifejtett hősiesség ellenállással kapcsolatosan és annak  
örve alatt, valóságos tömegmészárlásokká fajultak,\*\* amelyek azon-  
ban úgy a múltban, mint jelenleg is a keresztény, különösen  
az örmény lakosság ellen irányultak. A török nép e kegyetlen  
megnyilatkozásait, a keresztény fajokkal szemben érzett faji gyű-  
löletre és az ezek részéről szenvedett gazdasági kizsákmányolás  
terhére akarják elkönyvelni. Ámde e brutalitásokból hiányzik az  
önvédelemsgalta szükségszerűség, mert a keresztény lakosság s  
így az örmény is nem volt a kegyetlenkedéseknek kezdeményezője,

\* Székelyföld leírása, 1869. II. kötet, 75. oldal.

\*\* A. T. Wegner: Der Prozess Talaat Pascha, Processbericht,  
Berlin, 1921. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. —  
Dr. I. Lepsius: Deutschland und Armenien. 1914—1918. Sammlung diploma-  
tischer Aktenstücke. Potsdam, 1919.

Az Egyesült-Államok kizsátszai megbízottjának legújabbban érkezett  
jelentései.



nem tört a török nép megsemmisítésére, — ami számbeli lényeges kisebbségénél fogva el is képzelhetetlen; — annak kárát sem akarta, mert hiszen a birodalom fölvirágzása az ő megélhetésüket s jólétüket is szolgálta. Ennek ellentmond az a tény is, hogy a török birodalom politikai vezetői és főméltóságai, valamint kisebb funkcionáriusai között nagy számban szerepeltek örmények, kik a birodalom erkölcsi tekintélyének és gazdasági értékének emelése érdekében elismerten igen nagy szolgálatokat tettek!

Mi ellen kell tehát a töröknek a tapasztalt brutalitásokkal védekezni? ... Antiszociális tulajdonságok azok, amelyek a török népnek a keresztények elleni mozgalmát vezetik, párosulva könnyen fanatizálhatóságával és különösen félrevezettetésével.\* Az antiszociális tulajdonságok örökölhetők lévén, azoknak virulenciája nála az adott, vagy a hatalom részéről előidézett és elősegített kedvező körülményektől függ. Ezekre céloz Hellwald F. idézett munkájában (II. kötet, 355. old.), midőn a keresztények elleni atrocitásokról beszél, hogy „ezekben a mozlimek öntudatlan kommunisztikus ösztöne sajnálandó, kik rendszerint mitsem dolgozván, mégis meglehetősen törvénytelen igényeket támasztanak a keresztény lakosság vagyonára“. A fajgyűlölettel, mint önvédelmi eszközzel, az állatvilágban találkozunk ugyan, ahol némely állat valóságos fajgyűlölettel születik meg (a ma világra jött csirke menekül a vércse elől),\*\* de akkor is ez saját fajával nem, hanem csak egy másikkal szemben nyilvánul meg. Az ember nem születik fajgyűlölettel, hanem ez a nevelés, a mesterségesen kifejlesztett ellenszenv eredménye. (A török népnél kedvező talajul szolgál erre a vallási ellentét s fokozásul, a történelem által igazolt ezirányú könnyen fanatizálhatósága!) De különben ethikai szempontból sem lenne indokolható az erkölcsileg és kulturális szempontból alantabb fokon álló népnek, egy tökéletesebb faj iránti gyűlölete, hanem éppen ellenkezőleg, ennek föltűnése megállapítható akkor, midőn egy ethikailag is nagyobb fajsúlyú faj áll szemben egy alacsonyabbal, az anyagi javak, vagy a politikai hatalom birtoklásáért. E tétel igazságát a történelem számos példával megerősíti. A gazdasági kizsákmányolás sem lehet ennek a gyűlöletnek alapja, mert hiszen ennek ellentmond a magyar történelem is! Talán a magyarságnak is azért kellett századokon át véreznie és gyötrődnie, mert a török nép kizsákmányolásával ezt kiérdemelte? ...

\* Szerzőnek: „Talaat pasa és az örmény kérdés“ című cikke (Magyar Helikon, 1922).

\*\* Romanes: Die geistige Entwicklung im Tierreich.

E nép vezetőinek mentálításában kell tehát a lényeges változásnak bekövetkeznie s békejobbot kell nyújtania a sokat szenvedett örmény népnek! A barátságos viszony ápolása mindkét félre nézve csak előnnyel járhat!

Az asszírok, babyloniak, akikkel szemben az örmények, mint egyenrangú felek állottak, már csak a történelem régmúlt emlékei, az örménység azonban még ma is él s keresztény hitének védelmezése folytán elszenvedett üldöztetések, kegyetlenkedések, az évszázados elnyomás, a megpróbáltatás dacára az élniakarásnak, a szabadság és hazaszeretetnek oly heróikus példáit szolgáltatja, aminőkhöz hasonlókat csak a történelem legszebb lapjai örökítenek meg.

Budapesten, 1922 évi június hó 15-én.

Dr. Ávedik Félix.

## Örményország földrajza.

Örményország az előázsiai lépcsőzetes felföldnek egy részét foglalja el, melyen belül kisebb fensíkok váltakoznak hosszabb-rövidebb hegláncokkal (uralkodó heglánc az örmény Taurus). Egyetlen hegycsoportban sem találunk annyi kialudt vulkánt, mint amennyiben é helyen gyönyörködhetünk. Nimrud-Dagh, Sipan-Dagh, Bingol-Dagh, az ezertó hegye s az ősmondók és legendák titokteljes leplébe burkolt Ararát, a maga 5211 méteres magasságával, uralják a környező fensíkokat. A vadregényes vidék változatosságát növelik a Goktsa-tó (1900 m magasságban), a váni-tó (1700 m magasságban), az Urmia-tó (1300 m magasságban), valamint azok a folyók, amelyeknek forrásai az örmény hegyvidékben fakadnak: a Tigris, Eufrat, Murad, Kara-Su, Tsoroch és az örmény „Tisza“, a költők által oly sokszor megénekelt Araxes!

Az országot két nagy kereskedelmi út szeli át, amelyek közül az egyik a Nyugatot köti össze Kelettel s Perzsiába vezet, a másik délről észak felé húzódik s Mezopotámiából a váni medencén halad át.

E föld éghajlata általában szélsőséges és száraz. Egyes részeiben nem ritkán nyolc hónapon keresztül is megmarad a hó, ahol a rövid tavasz után beköszönt a nyár tikkasztó melegével.

A musí, erzerumi (2000 m magas), alaskerti és az ersingiani fensíkok a földművelésre s a magvas növények termesztésére a legalkalmasabbak, az Araxes völgye (1000 m magas), a váni medence pedig e tekintetben is a legkedvezőbb s fölötte dúsán termő helyek.

Az eriváni szőlőhegyek termése messze földön híres, nemkülönben egyéb gyümölcsterménye is. A középeurópai gyümölcs-

fák vannak itten általában elterjedve, amelyek közül a barack kifejezetten örmény eredetű (*prunus armeniaca*), a déli részeken azonban olaj- és fügefát stb.-t is sokat találunk. Örményország oly természeti kincsekkel rendelkezik, melyeknek forgalombahozatala az európai szükségletekben mutatkozó hiányt is lényegesen csökkenthetné. A lori-i, zangezuri vörösréz- és vasbányák, az olti kőszénbányák, a kochpi sóbányák oly gazdagok, hogy azok békében Oroszország, illetve Törökország szükségletének nagy részét fedezni voltak képesek. A sargamisi erdők s az amerikaival és az egyiptomival egyenrangú ararát-vidéki pamut teszük még értékessé e földet. Az erdők vadállománya gazdag; medvéket, hiúzokat, szarvasokat, farkasokat találunk ottan; gazdag és változatos a madárvilág is. Az örmény nép háziállata a szarvasmarha mellett különösen a juh, amelynek tenyésztését az óriási legelők nagyban elősegítik, délen pedig kitünő lovakat nevelnek.\*

E terület lakossága túlnyomó részben örmény volt (három és félmillió), mai létszámát azonban az 1914 óta állandóan megismétlődő nagy mézszárlások és deportálások miatt meghatározni lehetetlen. Mellettök találunk nagyobb számmal kurdokat, tatárokat, törököket.

A lakosság 85 százaléka földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozik, míg az ősi hazából kivándoroltak az ipari és kereskedelmi életnek, a világ minden részében, számottevő tényezői.

Jelenleg a geográfiai Örményország még három részre van szétdarabolva: a volt orosz részre (Kars, Erivan, Elisabethpol kerülete, — a mai örmény köztársaság területe), a török részre (Erzerum, Van, Bitlis) és a perzsa részre (Täbris).

A török és az orosz területeket a brest-litowski és a sevri-békeokmányok az egységes örmény köztársaság területévé egyesítették, de a nemzetek e határozata még teljesen végrehajtva nincsen.

\* Rohrbach: Armenien. Stuttgart, 1919. — Hellwald Fr.—dr. Toldy L.: A föld és népei. II. kötet. Budapest, 1880. — Die ökonomische Bedeutung des Transkaukasus. [Röpirat.] — Dr. Fr. Parrot: Reise zum Ararat. Zwei Theile. Berlin.

## Örményország és az örmény nép történelme.

Az asszírjai, váni és a chati ősfeliratok szerint a mai geográfiai Örményországnak legrégebb lakosai a khaldeusok voltak (nevük Chaldis főistenüktől származott, kinek temploma a váni várfokon állott). A népnek és az országnak asszír neve Urartu, a bibliai Ararátnak megfelelően s valószínűleg azonos Herodotos Alarodijével. Az asszirokkal állandóan harcban álló hatalmas birodalom — a Semiramis által alapított Tuspa (a mai Van) fővárossal — tetőpontját I. Argistis király alatt érte el (kb. Kr. e. 780). E birodalom történetét az őssíratok nyomán Kr. e. IX.-tól a VI. századig tudjuk követni. A kultúra igen magas fokon állhatott itten, amiről a meglévő maradványok és különösen a khaldeus nyelven, asszír ékírással telerajzolt sziklafalak, — a Menuas király által Kr. e. 800 körül épített remekmű, a váni vízcsatorna fényes bizonyosságot tesznek. E birodalom megsemmisülésének körülményeire nézve közelebbi adatok rendelkezésünkre nem állanak. Valószínű, hogy III. Rúsas királynak a médekkel vívott halysi-i kedvezőtlen kimenetelű csatája (Kr. e. 585) ásta meg ez országnak sírját. Jeremiás próféta tesz utoljára említést e birodalomról, amely a Kr. e. a VI. században végleg eltűnik a történelem színpadáról.

Az örmények\* — feltehetőleg, mint a médek szövetségesei, a khaldeus birodalom rombadőlését a maguk javára kihasználva — átlépték az Eufrátot s két csoportban haladtak előre a mai Erzingian és Charput irányában. A khaldeus nép — egyes tudósok föltevése szerint — az országot megszálló indogermán örmény népbe teljesen beleolvadt.\*\*

\* A magyar „örmény”-szó a török „ermení”-ből származik.

\*\* Professor dr. Marquart: Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation. Berlin.

Az örmény ősi népvándorlás kiinduló pontja minden kétséget kizárólag a későbbi Kis-Örményország volt (az Eufráttól nyugatra), ahol az örmények Kr. e. a VI. századig is laktak.

Az újonnan letelepedett örmény nép I. Dárius (Dareios) perzsa király alatt perzsa fennhatóság alá került, majd Nagy Sándor birodalmának részét képezte.

Az örmények a megszállott területen hűbérállamot alapítottak, ahol a nemesek és a papok voltak az urak, míg a nép ezeknek volt alárendelve. Az ország tartományokra (kantonokra) oszlott, amelyeknek élén a satrapák, a kényurak állottak, kiknek kiváltságai miatt a királyok hatalma igen korlátolt volt.

Az ország belső békéjének s tekintélyének kifelé való helyreállítását az Arzekidi uralkodóház (Kr. e. 190-től Kr. u. 428-ig) tagjai közül Valarsák kezdette meg, míg átmenetileg nagyhatalommá I. Tigranes (Kr. e. 90—55) alatt lett, ki a parthusokat legyőzte s az ország területét Szíria elfoglalása által kibővítette. Az országnak e fénykora Lucullusnak tigranokertai (Kr. e. 69) győzelmével hanyatlásnak indult, s hol a rómaiaknak, parthusoknak, hol meg a szászszanidáknak fennhatóságát kellett elismerniök, míg Theodosius császár (Kr. u. 387) alatt, Róma és Perzsiá között felosztott. A perzsák az Arzakidi család látszólagos uralmát még 428-ig elismerték, akkor azonban az országot a határkormányzóságba beolvasztották.

Ez uralkodócsalád egyik legkimagaslóbb alakja Tiridat (Trtat) volt, ki Világosító Szent-Gergely apostolkodása következtében a Krisztus hitére tért s lelkes buzgalma folytán népének nagy tömegeit is a keresztény vallás híveinek megnyerte. Örményország volt az első, mely a keresztény vallást államvallássá tette (305-ben).

A perzsák a királyság megszűntetésén kívül az örmények vallását is meg akarták semmisíteni s a tűzimádást visszaállítani. Különösen II. Jestegerd perzsa király erőszakoskodása váltotta ki nagy mértékben az örmények elkeseredését s legnagyobb nemzeti hősiük, Mamikonian Vartan vezérlete alatt többször diadalmasan ütköztek meg a perzsa csapatokkal. Vartan — a róla elnevezett szent háborúban — a keresztény hitért s hazája szabadságáért és függetlenségéért folytatott küzdelemben, sok ezer bajtársával egyetemben, 451-ben esett el. A küzdelmet unokaöccse, Vahan folytatta változó szerencsével, de végül is népe és országa részére a vallásszabadságot biztosította. A helytartók uralma alatt (728-tól) az ország rövidebb megszakításokkal békeségben élt, kultúráját fejleszthette, de a csöndet az arabok feltűnése zavarta meg, kik az országba betörve, azt földülták s végül a

Kalifatus uralma alá (690) vonták. E vigasztalan sorsból az országot I. Asod (859) váltotta meg, ki a Bagratuni uralkodóházak vetette meg alapját s az arab kalifától királyi koronát is kapott.

Asod uralkodása alatt az ország, négyszázados elnyomatás után, újra függetlenné lett. Az ország ezt megelőzőleg több hercegségekre oszlott, amelyeknek fejei királyi címet viseltek. E hercegségek között a legkiemelkedőbbek a váni és az áni-i voltak; az elsőnek uralkodócsaládja az Arstruni-i, míg az utóbbié a Bagratuni-i volt. A Bagratuniak alatt az irodalom, de egyáltalán a szellemi élet, valamint a művészetek, különösen az építőművészet igen magas fokot értek el. A művészettörténet szempontjából figyelemreméltó a legújabb kutatásoknak az az eredménye, hogy az európai román stíl ennek a kornak örmény templomépítészeti stíljével igen sok rokonnórást mutat föl. A legszebb építészeti emlékekkel a II. Szempad (977-990) által székvárossá emelt Áni bővelkedik, ahol a régi történetírók szerint 1001 templom volt s a még ma is fennálló falai között egymillió lakos élt.

Az örmények a keletrómai birodalomban úgy hadászati, mint politikai tekintetben igen fontos szerepet töltek be; így a császári trón birtokosai sorában is több örmény fejedelemmel találkozunk. A középkori örmény kultúra azonban nem sokáig virágozhatott, mert a mongolok és a szeldzsukok támadásai, amelyek a legnagyobb kegyetlenséggel és pusztítással voltak összekötve, arra kényszerítették a lakosságot, hogy elpusztított lakóhelyüknek búcsút mondván, új hazát keressenek. Így jutott vissza (1080) az örménységnek a zöme a ciliciai Taurus bércei közé, ahonnan évszázadokkal előzőleg kivándorolt. Vezértük a bagratuni Ruben volt (a Rubenidák uralkodóházának alapítója).

Kis-Örményország fejedelmei (ellentétben az északnyugatra levő Nagy-Örményországgal) az ország függetlenségét ezidőben az összes támadó felekkel szemben — a nép önfeláldozó vitézsége folytán — megvédeni tudták s az országon keresztülvonuló kereszties hadak révén a nyugati népekkel is szorosabb összeköttetésbe léptek.

Kis-Örményország szervezetében — különösen francia befolyásra — az európai feudálizmus hódított tért.

III. Celestin pápa a kereszties hadaknak nyújtott segítségért II. Leónak királyi koronát is küldött, mellyel ő magát 1095-ben meg is koronáztatta. II. Leó Örményország és Magyarország szorosabb kapcsolatát kívánta megalapozni azzal az egyezséggel, melyet II. Endre királlyal kötött; eszerint II. Leó leányát II. Endre elsőszülött fia feleségül veszi s ezzel az örmény királyi koronát is el-

nyerte volna. Az örmény és magyar királyi koronának ez az egyesülése II. Leónak közbejött halála miatt nem valósult meg, leányát pedig az antiochiai fejedelem fia vette feleségül. A keresztes hadak révén a Nyugattal való szövetkezés az örménységre igen előnyösnek mutatkozott, de annál véresebb volt a bosszú, amellyel a pogány hadak, a keresztesek kivonulása után, az örménység nagyobbarányú kipusztításának lavináját megindították.

A folyton megismétlődő ellenséges támadások nemcsak az ország fejlődését állították meg, hanem alapjaiban is megrendítették, amihez hozzájárult az az egyenetlenség is, amely a Rubenidacsalád kihaltával (1342) a nép között föllépett. A két Konstantinnak szerencsétlen uralkodása után a francia Lusignan-családból származó VI. Leó foglalta el a trónt, kinek az országától távol bekövetkezett halála egyúttal az önálló örmény királyság határköve is (1393).

A XII—XIV. századok között az Örményországban érvényesülő befolyásoktól egyes kis hercegségek (Karabagh, Zangezur, Goktsa, Kazah és Lori) teljesen függetleníteni tudták magukat, melyek a megismétlődő mongol és szeldzsuk támadásokkal szemben kifelé bizonyos egységként jelentkeztek. A hercegeknek, az úgynevezett „mélík”-eknek ez a szövetsége azonban nemcsak a terület védelmét jelentette, hanem ez biztosította e hercegségekben a kultúra megmaradását és fejlődését is, amiről a fönmaradt építészeti emlékek és irodalmi művek tanuskodnak. Egyes hercegségek önállóságukat — bár nagy megszorításokkal — a XVII. századig még megőrizni képesek voltak, de végül is a pápától, a német császártól és a pfalzi választófejedelemtől kért segítség elmaradása megpecsételte sorsukat. A függetlenségétől és önállóságától megfosztott, természeti kincsekkel bőven megáldott Örményország területéért, a legembertelenebb pusztítások és kegyetlenségek közepette, a perzsák és törökök civódtak. A féktelen pusztítás következtében a lakosság nagy tömegei az ősi hazáik búcsút mondtak s a nyugati országokban igyekeztek új otthont találni.

Az új honfoglalók a legnagyobb hévvel törtek mindenre, amik a multra és a keresztény vallásra emlékeztettek s azonkívül azokra, amik az örménység művelődésének előmozdítását szolgálták. Így semmisültek meg egész városok, valamint a templomoknak, zárdáknak s velök az iskoláknak és könyvtáraknak száai.

Az örmény nép sorsa kezdetben a Perzsa- és a Törökbirodalom szeszélyének volt kiszolgáltatva, a XIX. század elejétől kezdve (az 1828. orosz-perzsa békekötés) azonban az oroszok is beavatkoztak e nép sorsának intézésébe, sőt a berlini kongresszus



által módosított san-stefanoi békeokmány értelmében Örményország egy részét is birtokukba vették. A berlini kongresszus, amelyen az örménység képviselője: Chrimean M. patriarcha, illetve katolikus is, bár nem hivatalosan, jelen volt, — kötelességévé tette a törököknek (61 cikkely), hogy az örmény nép által lakott területek védelme és biztonsága érdekében reformokat léptessen életbe.

Abdul-Hamid e reformok örve alatt, az örménységnek századok óta folyó elerőtlenítését folytatta. Adminisztratív intézkedéseivel az örménységet az ország elhagyására, vagy az izlam felvételére akarta kényszeríteni, — katonai téren pedig szintén újíttással állott elő, amennyiben megszerveztette az ú. n. hamidi-i ezredeket, a fölfegyverzett kurdok tömegét. Dacára e „reformoknak“, az örménység ellenálló ereje nem törött meg, mert a föllángolt örmény nemzeti élet azokat ellensúlyozta. E sikertelenség váltotta ki 1896 és 97-ben a legborzalmasabb öldöklést, mely az örménylakta helyeken eddig nem tapasztalt módon dühöngött. Az amerikai, angol, német stb. nép segélyakciója mentette meg ekkor az örménységet a végpusztulástól. Az 1908-iki török forradalom is azt a látszatot keltette, mintha az örménység élete, becsülete és vagyona végre biztosítva lenne, míg végül az 1909-iki ciliciai mészárlás (kb. 30.000 ember esett áldozatul) ezt a föltevést megdöntötte s a régi politika folytatását igazolta, amely az örménység megtizedelését és az országból való kiszorítását szolgálta. A török politikának ez a megnyilatkozása az európai hatalmakat végre arra készítette, hogy az örmény kérdés rendezése végett egységesen lépjenek föl. A tervek és megbeszélések már a befejezéshez közeledtek, midőn a világháború 1914-ben kitört. A törökországi örmények elfeledték a múlt borzalmaikat s a leglojálisabb viselkedést tanúsították azon hiszemenben, hogy a fegyverbarátság jobb belátásra fogja készíteni a vezető török politikusokat s a várva várt békés reformokkal az örmény nép jövőjét is biztosítják. Az örmény csapatoknak kiváló harctéri magatartása Enver hadügyminiszter többszöri magasztalását váltotta ki.\* Mindhiába! Az örményellenes török álláspont fölülkerekedett s a világháború szülte kedvező alkalmat ki akarták a vezetők, akikhez Enver is csatlakozott, használni az örmény kérdés végleges elintézésére, az örmény nép teljes kipusztítására! Az eszközökben nem voltak válogatósak! Ahol a gyilkos és fegyver már nem volt elégséges, ottan a sivatagokba való deportálást alkalmazták. Először a ciliciai, azután a Keletana-

\* Rohrbach: Armenien (Stuttgart, 1919) és a török főhadiszállásnak közzétett jelentései.

toliai, végül a nyugati tartományokban lakó örménységet űzték ki hajlékaikból, s hajtották a legborzalmasabb megsemmisülésbe.\* Az orosz birodalomnak összeomlása az örménység álmainak részbeni megvalósulását jelentette, amennyiben 1918-iki breszt-litowszki békeokmány — az oroszországi örmény területekre nézve — az önálló Örmény köztársaságnak adott életet (1918 május 28).

A világháború lezajlása az örménység békéjét és nyugalomát nem hozta meg. Bár a sevresi békeokmány az örmény köztársaság határait — a török birodalom kaukázusi örmény területeinek kihatásával s az orosz örmény vidékhez való csatolásával — megállapította, e határozat végrehajtását azonban — a Kemal pasa vezetése alatt kifejtett török nemzeti ellenállás és a Kemal pasának a szovjet Oroszországgal kötött szövetsége alapján történt orosz-török együttes megszállás — akadályozza.

1919 június havában ült össze az első örmény parlament (80 taggal), amely a minisztériummal együtt gyakorolta a végrehajtó hatalmat. A megindult békés fejlődést megakasztotta a török ellenségeskedés (1920 szept.), amelyet betetőzött az orosz bolsevik megmozdulás. A két oldalról támadt fizikai kényszerre az Örmény köztársaság Tanácsköztársasággá alakult át (1920 dec. 2). Az örmény nép bolsevik-ellenes érzülete azonban, dacára eddigi óriási vérvesztésének, 1921 február 18-án kirobbant s véres áldozatok árán sikerült lerázni magáról a betolakodókat. Ámde föltehető volt, hogy Moskau az örménységnek e barátságtalan megmozdulásáért bosszút fog állani. 1921 április havában bolsevik haderők megerősödvé újra támadásba kezdtek, amelyeknek túlereje az örmény csapatokat — hősie ellenállásuk dacára — visszavonulásra készítette. A nemzeti kormány, a parlament és az intelligencia zöme a csapatokkal egyetemben Zangezur bércei közé vonultak. Hősies ellenállás után, a hiábavaló vérontás kikerülése végett, a harcokat beszüntették. Örményország a bolsevikieknek és az időközben előnyomuló törököknek szabad prédája lett. A törökök által megszállt területeken a falvaknak százai semmisültek meg s ezeknek lakossága a legnagyobb nyomorba jutott. A föllépett járványok, a török és bolsevik kegyetlenkedésekkel egyetemben, tömegesen szedik áldozataikat.

A nélkülözések enyhítésére s a betegségek leküzdésére — eléggé meg nem becsülhető és értékelhető módon — az amerikaiak

\* Dr. I. Lepsius: Armenien u. Deutschland 1914—1918. Berlin, 1919 és Der Prozess Talaat Pascha. Prozessbericht. Berlin, 1921. A török politika mentalitásának s a nép kifejlesztett örmény-gyűlöletének borzalmasan emberetlen megnyilatkozásáról már e két munka is — hivatalos okmányok közlése alapján — tiszta képet nyújtanak.

küzdenek, kiknek segélyakciója ma az örménységnek egyik ment-  
vára! Nem kisjelentőségű a Boghos Nubar pasa, a volt  
egyiptomi miniszterelnök fia által Kairóban, 1906-ban alapított  
egyesület, az „Örmény egyetemes jótékonyági  
egyesület“, örményül rövidítve „Parekorcagan“, mely-  
nek célja a hazai földhöz hű maradt örménységet gazdaságilag és  
kultúrszempontból támogatni és segélyezni.

Sven Hedin világhírű utazó egyik munkájában\* az örmény  
nép sorsára is kitér: „Sajnáljuk ezt a boldogtalan, rabigába hajtott  
népet és rokonszenvezünk vele; egyúttal pedig szégyeljük magunkat  
és fölháborodunk, hogy az európai nagyhatalmak még ma is ölbe-  
tett kezekkel nézik, hogyan sanyargatja és irtja a török ezt a keresz-  
tény népet.“ A keleti örmény kérdés ma és még  
egyelőre megoldatlan s így a hitéért és fajaért  
mondhatni két ezredév óta szenvedő örmény  
nép a nyugati keresztény hatalmakba vetett  
bizalommal várja szebb jövőjének hajnal-  
hasadását.

Az örmények történetének ismertetésére a zárókövet az  
erdélyi örménység multjának föltárásával tesszük le. Midőn az  
„erdélyi“ örménységről beszélünk, ezalatt a XVII. században Erdély-  
ben letelepedett 3000 családot s ezeknek utódait értjük. Történelmi  
adataink vannak, hogy e letelepedést jóval megelőzőleg, már a  
vezérek korában, majd Szent István s más királyok alatt is jöttek  
be örmények [igazolják: Kézai S. Krónikája; — Thuroczii Chronic.  
Part.; — Fejér: Codicis Diplom.; — az esztergomi örményeknek  
IV. Béla király által megerősített szabadalomlevelei; —  
ezt bizonyítják egyes erdélyi helységnevek is, amelyek régi lakóiknak  
nemzeti nevét máig is megtartották], kik azonban minden külön-  
sebb nyomok hátrahagyása nélkül — melyekből származásuk helyére,  
szokásaikra, intézményeikre következtetést vonhatnánk, — teljesen  
beolvadtak a magyarságba.

Az erdélyi örmények Áni királyi székvárosból származtak.  
A XIII. században kellett ettől búcsút venniök s az északi Kaukáz-  
usban: Kazán és Asztrahán között telepedtek le. A XIV. század  
elején (1330 körül) a krimiaiak vendégszeretetét vették igénybe,  
de a török-tatár dúlás elől rövidesen északra menekültek. Lengyel-

\* A rejtelmes India felé. Fordította: Zsigány Árpád. Budapest.  
I. kötet, 125. oldal.

ország városai: Kameniec, Mohilov, Lemberg, Stanislau\* stb. fogadták kebelükre. Nagyobb rajok Moldovában telepedtek le, hol hét várost alapítottak. Thokati Minász örmény pap részletesen leírta azt az üldöztetést, amelyet az örmény népnek István moldovai fejedelemtől elszenvednie kellett s amely 3000 családnak a kezébe vándorbotot adott. 1672-ben Erdélybe kértek e családok bebocsáttatást. Apafi fejedelem vendégszeretően fogadta a sorsüldözött népet, amellyel a belvillongások s a török-tatár dúlások miatt megfogyatkozott népességet akarta fokozni. A kereskedelem előmozdítása céljából szabadalmakkal látta el s boldogulásukat minden tekintetben elősegítette. Szamosújvár (Armenopolis) 1726-ban, Erzsébetváros 1738-ban a szab. kir. városok sorába emeltettek. Az erdélyi országgyűlés 1840-ben honosítja az örménységet, az 1848-iki vívmányok pedig a többi „nemzetekkel“ egyenjogúvá tették. Az uralkodók, főként Mária Terézia, több örmény családot, a kereskedelem terén szerzett érdemeik elismeréséül és áldozatkészségükért, a nemesi, az utóbbi évtizedekben meg egyeseket a főnemesi rangra emeltek. Az erdélyi örménységnek négy telepe volt az a központ, ahonnan az egész országba kisugárzottak: Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csikszépviz. Ma a magyar társadalom minden osztályában föltaláljuk őket, amelyeknek számottevő munkás tényezői.\*\*

\* Danilovich Leó herceg, Lemberg felépítője, már 1270-ben örményeket telepített le Galiciában, kiknek — ügyeik vitelére — 1280-ban saját nemzeti tanácsot engedélyezett, amit III. Kázmér lengyel király megerősített, József császár pedig 1780-ban az ott letelepített németekével egyesített.

\*\* Az erdélyi örménység multjának és történeti jelentőségének egy-egy, átfogó képét adja dr. Ávedik Félix hasonló című tanulmányában (Budapest, 1921).

## Az örmény nyelv.

Az örmény nyelv az indogermán nyelvcsaládnak önálló ága, melynek európai csoportjához hangzás tekintetében sokkal közelebb áll, mint az árjához és iránihoz, melyekhez korábban tévesen sorozták. Hasonlóan a görög nyelvhez, gazdag, változatos magánhangzókat mutat föl.

Az örmény nyelv — Hübschmann (*Armenische Studien*, 1883) szerint — egykor közvetítő volt az árja (ázsiai) és európai dialektusok között s így mindkettőnek sajátosságait föltalálhatjuk benne. E nyelvnek keleti (orosz-perzsa örmény) és nyugati (török-lengyel örmény) osztályát különböztetjük meg. A nyelv fejlődésében pedig két korszakot különböztetünk meg: az ősi (krápár) és a modern nyelvet (áskérápár). Az elsővel a régi irodalmi nyelvet (a IV—XIII. századig) jelöljük meg, míg az utóbbi a mai élő beszédé és a modern irodalomé. Az erdélyi örmény népnyelv, a hazai örmények volt dialektusa, mint külön fejlődött testvérnyelv a nyugati örmény nyelvjáráások sorában foglal helyet.\*

Villotte Jakab szerint az örmény nyelvnek előnye a szógazdagság. Alig van nyelv, amely a keleti élénk képzelet kifejezésére alkalmasabb lenne, képletekben s hasonlatokban dúsabb volna, mint az örmény. Sajátságai közé tartozik az összetett szavak sokasága, úgy hogy egy fogalmat, amelyet más nyelv körülírva ad elő, az örmény egy szóval fejezi ki.

Az örmény nyelvtan a nyugatiaktól eltéréseket mutat. A főnévnél a nemek csak kivételesen különböztethetők meg s nyolc esete van, amelyeket részben előljárókkal képeznek. A melléknév ragozása a főnévvel azonos s csak a középfok használatos; a felső-

\* Dr. Pátrubány Lukács: Örmény tanulmányok.

fok kifejezése körülírással történik. Az igéknél a két jelen- és fél-  
mult időn kívül két mult- és két jövőidővel találkozunk s az egyes  
időárnyalatok kifejezésére nagyszámú segédige áll rendelkezésre.  
Az igék — ragozás tekintetében — három csoportra oszlanak.

Az örményeknek már a Haik-uralkodócsalád korából  
voltak írásjegyeik, de ezeket hiányosságuk miatt csak érmeken és  
rövid emlékiratokon alkalmazták.

Mesrop püspök (412) az ősi írásjegyeket a görög és más  
abc-k figyelembevételével kiegészítette. Ez alfabéteket mintául telje-  
sen nem vehette, mert ezekből hiányzanak az örmény torokhangok  
kifejezésére használatos betűk, másrészt az örmény nyelvben vannak  
olyan hangok is, amelyek csak a lágyabb vagy keményebb kiej-  
tésben különböznek egymástól. A mai írásjegyek csekély alaki és  
elnevezési változással azonosak a Mesrop püspök által készített  
írással. Az abc eredetileg 36 betűből állott, a XII. században  
azonban még két betűvel kibővült.

## Az örmény nép vallása és az örmény egyház.

Az egy Isten hit az örmény Olympus nyolc főistenét döntötte a porba, élükön Árámaszdal, az ég és föld teremtményével, minden jó adományozójával. Az istenek e fejedelmének szentélye Ániban állott. A szűzies élet védnöke, minden bölcsesség és jó-tétemény anyja Anahid volt, kinek aranyszobrát az erizai pompás templomban őrizték. Az anyaság és győzelem istenségét Nune személyében tisztelték, kinek szentélye a királyok koronázó helye volt. Az örmények Vénusz istennője Aszthig volt. A nap és tűz istenségét Mihr személyesítette meg. Az emberi titkok ismerőjének is őt tekintették, ezért az esküt az ő nevére tették le. A szónoklat és bölcsesség, de egyúttal a tenyészet és áldás istene Dir vagy Djür volt.

Váhákn személyében tisztelték a nap, a világosság, a tűz, a harc, a vadászat istenét s az erdei vadállatok védurát. A vendégfogadást Vanadur személyesítette meg, kinek tiszteletére vendéglátó házakat is emeltek. Ünnepe újévkor ülték meg, amikor a nép gyümölcsöt ajánlott föl, hogy viszonzásul az új termés bőséges legyen. Ez áldozatból fejlődött ki az örmények között még ma is dívó szokás, hogy újévkor gyümölcsfélékből összeállított süteményeket készítenek; ennek maradványa az erdélyi örmények kedves csemegéje: a dalauzi is.

E főistenek társaságát a nép képzelete kisebb tekintéllyel bíró istenségekkel is kiegészítette, kiknek hatalmát és befolyását kisebb jelentőségűnek tartotta. Az istenségek gyülekezését a szellemek kara zárta be. A platánfák susogása, a források buzogása, a folyók csobogása az ingerkedő szellemek járását jelezte.

Az örmény nép ősi hitéletét perzsa és partus elemek szőtték át, épen azon közvetlen kapcsolatnál fogva, amelyben e népek egymással évszázadokon keresztül állottak.

Az Európában hatalmas lendületet vett keresztény vallás lassanként tért hódított az akkora ismeretes két másik világrész: Ázsia és Afrika egyes országaiban is. Fájdalom, az első századoknak virágzó egyházai a különféle eretnekségeknek áldozatul estek. A keresztény egyház határait különösen hadifoglyok, kereskedők, remeték és szerzetesek tolták előbbre és előbbre. Az első időben keletkezett egyházak egyik legnevezetesebbike: az örmény egyház.

Az Ázsiában fekvő Örményországban már a Kr. u. I. században követőkre talált Krisztus vallása. Az örmény mondák szerint a kereszténység Bertalan apostol és Táde lelkes hittérítései által terjedt el Örményországban. Bizonyos az, hogy a II. és III. századokban már ottan számos keresztény község volt. A III. század közepe táján Edessából kiindult hittérítők az ország déli részében működtek. Eusebius történetíró — 250. év körül — Meruzán örmény püspököt említi. Az örmény egyháznak tulajdonképeni alapítója és apostola a parthus Világosító Szent-Gergely\* volt a III. század végén. Szent-Gergely az Arszakidák régi örmény királyi családjából származott. Az ezen család ellen rendezett vérfürdőtől dajkája mentette meg, ki Kappadociába vitte, ahol a keresztény vallásban nevelte. Szent-Gergely már serdülő korában visszatért hazájába s fiatalon megkezdte apostoli működését, az Evangélium magasztos tanainak honfitársaival való megismertetését. Kezdetben sok üldöztetést kellett elszenvednie, de rendületlen kitartásával oly fényes eredményeket ért el, hogy 286. évben maga III. Tiridates király is megtért. A király nemes példáját most már félelem nélkül követte a nép nagyobb része is.

Az örmény nép az első, amely a keresztény vallást államvallássá tette.

Eusebius szerint Maximius római császár a keresztény vallás befogadásáért Örményországba betört, de véresen visszaverett. Szent-Gergely Asdisadban kolostort alapított és abba visszavonulva, fejezte be 333. év körül áldásdús életét, mint Örményország érseke és pátriárkája.\*\*

\* Világosító Szent-Gergely az örmények védőszentje, kinek ünnepe az erdélyi örmények is, az 1824-ben főpásztorilag jóváhagyott direktorium szerint, pünkösd után eső negyedik szombaton ülik meg.

\*\* Ávedik Lukács: Az örmény kereszténység eredete. Erzsébetváros, 1904.



Szent-Gergelyt a pátriárka-székből ötödiknek Szent Mesrop (420 körül) követte, aki a kezdetleges örmény betűk helyett tökéletes és ma is használatos alfabéttel ajándékozta meg népét s ennek segítségével az örmény nyelvre lefordított Szentírást hagyta örökségül.

Az örmény egyház virágzását szomorú események állították meg. A keresztényeket üldöző perzsák átcsaptak Örményországba, az örményeket Dachmund folyó mellett megverték, a lakosságot tűzzel-vassal irtották, a szétdúlt országot pedig hatalmukba vették. A perzsa támadások következtében az örmény püspökök a kalcedoni zsinaton (451) nem jelenhettek meg, aminek következménye volt, hogy 491-ben Valarsabadban tartott zsinaton a kalcedoni zsinat határozatainak kötelező erejét nem ismerték el. Téves azonban az az általánosan elterjedt nézet, hogy az örmények Eutyhes tanait követik. Ők Krisztusnak isteni és emberi természetét elismerik s e téren csak kifejezésbeli, tehát vélt eltérés van a római egyháztól. Ugyanis a „penutiun“ szó alatt essentiá-t értenek s nem naturá-t, természetet, tehát az isteni és emberi természet egységes kifejezésére nem e szót használják. Tanításuk szerint: „I mi autzn Astvadz gadarial jev mart gadarial.“ Egy személyben teljes Isten és teljes ember. Ezzel ellentétben a római szertartású katolikus örmények a „natura“-szó megjelölésére a „penutiun“-szót alkalmazzák. Fontosabb eltérés van a Szentlélek származását illetőleg, amennyiben szerintük csak az Atyától s nem származik a Fiútól is. Nem ismerik el a pápa egyházi főhatóságát sem, amiért őket „disunitusoknak“, nem egyesülteknek tekintjük. A szentmisében vizet a borhoz nem vegyítene, aminek azonban nincs hitágazati alapja, hanem tisztán a régi liturgiai szokáshoz ragaszkodnak.

A bizánci császár kísérletei, hogy az örményeket a görög egyházzal egyesítse, a kényszer alkalmazása dacára is, tartós következmény nélkül maradtak. A római egyháztól elszakadt örménységnek elkülönülése teljesen nemzeti jelleget öltött s ehhez oly szívósan ragaszkodtak, hogy a szakadár keleti (orosz) egyházhoz még akkor sem csatlakoztak, midőn Örményország egy igen tekintélyes része orosz főnhatóság alá került.

A XV. századig az összes örmények egyházi feje az Etsmiadzinban (Erivan tartomány) székelő katolikosz volt, kinek kizárólagos jogát képezte a püspökök fölavatása, a lelkészek fölötti bírászkodás, a szent olaj megszentelése — ami tíz évenként történt, — valamint a házasságok fölbonthatása. (Az örmények között rendkívül

ritkán fordul elő.)\* Az említett idő óta (XV. század) az etsmiadzini katolikoszon kívül az aghthamari (a 70-es években megszűnt) és sisi katolikosz működik, az előbbi azonban továbbra is megmaradt az örmény nép szellemi vezetőjének.

A három, illetve két katolikosz mellett még két patriarchátus is szerepel: a konstantinápolyi és jeruzsálemi. Különösen figyelemre méltó a konstantinápolyi pátriárka személye, akinek igen fontos világi hatásköre is volt, amennyiben a portánál az örmény nép meghatalmazottjaként s így mint politikai szerv is igen jótékony befolyást gyakorolt üldözött népe sorsának intézésében. Nevezett azonkívül az igazságszolgáltatás körébe tartozó ügyeknek egész soraiban is maga határozott.

Az egyházi hierárka — a katolikoszokon és pátriárkákon kívül — püspökökre, archmiandritákra, mint tanítók: vardapetekre és a legalsó fokon diakonokra tagozódik. Az összes lelkészeket — mindenik fokozatban — a nép választja. Ez a demokratikus állapot Oroszországban az 1836—1905 közötti időben annyiban szenvedett korlátozást, hogy a püspököket a katolikosz javaslatára a cár nevezte ki, míg a katolikosz választásánál két személyt kellett előterjeszteni, kik közül a cár választhatott.

Az alsópapság egyszer házasodhatik, míg a főpapságra pályázóknak nőtleneknek kell lenniök. Az utóbbiak magasabb kiképzése céljából Oroszországban: Etsmiadzinban, Törökországban pedig Armasanban (Izmid mellett) lelkészi akadémiákat alapítottak; az utolsó évtizedekben sokan az európai egyetemeket is fölkeresték.

Az örmény nép egyházi különállása dacára a római katolikus egyház iránt mindig nagy rokonérzést tanusított; így a keresztes háborúk idején is, amidőn a katolikus világ hadaival egyetemben a hitetlenek ellen küzdött. A visszatérés lehetőségének is útját egyengette a flórenci egyetemes zsinat végzéseinek elfogadása (1439).

A pápák is minden alkalmat megragadtak, hogy az örmény egyházzal egyesülést létesítsenek. VIII. Orbán pápa (1621) is ezt elősegítendő, az általa alapított Collegium Urbanumban örmény ifjakat neveltetett, míg a XIII. Gergely pápának 1584-ben kelt leiratával tervbevett örmény kollégiumot Haszun Antal konstantinápolyi örmény pátriárka, bíbornok' közbenjárására XIII. Leó pápa 1883-ban tényleg meg is valósította.

A kath. örménység egységének biztosítására és kifejezésére XIV. Benedek pápa (1742) a ciliciai (Kis-Örményország) pátriárkaságot szervezte meg Sis székhellyel. E pátriárkátus a nyolcadik

\* Stier Ewald: Die armenische Kirche.

pátriárka: Péter halála után (1866) beieolvadt a VIII. Pius pápa által 1830-ban Konstantinápoly székhellyel alapított érsek-primátus-ságba. Az egyesülés ügyének ma legértékesebb szolgálatot a mechtaristák tesznek, valamint a „Mária szeplőtelen fogantatásáról“ elnevezett örmény női szerzetesrend is (1843). [A nem egyesült örményeknek szintén van egy női szerzetes-rendük.] Az ősi hazából kiüldözött örmények különböző időkben nagyobb rajokban nyugatnak tartottak s így jutottak el a XIII—XVII. századokban Lengyelországba, Moldvába és Erdélybe is. Ez örmények letelepedésükkor disunitusok, a keleti egyház hívei voltak. A Lengyelországban letelepülteket Miklós (Nigol) nevű püspökük fáradozása (1652-ben) visszatérítette a római egyház kebelébe, aki ezért jutalmul a lemergi örmény kath. püspökséget kapta. A lemergi örmény kath. egyházmegye a mostani lemergi örmény kath. érsek főhatósága alatt három dekánátusra oszlik: 1) a lemergire, 2) a stanislaurira, 3) kutiira, amelyekhez a lemergi, stanislauri, tisminciai, brezányi, lysieci, kutii, horodenkai, szniatini, — Bukovinában pedig a csernowíci, szucsávai egyházközségek tartoznak.

Az erdélyi örmények bejöveteleükkor a disunitus, „nem egyesült“ egyház hívei voltak és legfőbb lelkipásztoruk s egyúttal politikai vezetőjük: Minász Zilifdár oghlu örmény disunitus püspök volt. Minász püspök 1686-ban — az erdélyi örmények összességével — Verzár (Verzerreskyl) Oxendius hitküldér apostoli munkájának eredményeképen a róm. kath. egyházzal egyesült. Minász püspök halála után a lemergi örmény érsek Verzár O.-t adminisztrátorrá nevezte ki, majd az erdélyi örmények apostoli helynöke lett, míg végül 1691-ben örmény kath. püspökké nevezetett ki s szenteltetett fel. Verzár püspöknek 1715-ben történt elhunytá után a püspökség ügyeit dr. Budakovich Lázár, Archidiaconus armenorum Transylvaniae et Apostolicus vicarius, cum iure ordinandi, vezette ideiglenesen. Mária Terézia királynő a bizonytalanságot megszüntetni óhajtván, dr. Theodorovits Mihály szamosújvári plébánost püspökké deignálja, akit azonban — egyes örmények agyarkodása miatt — a pápa nem erősített meg s nem szentelt föl. Ez idő óta az örmény kath. püspöki székek üresedésben vannak az erdélyi örmény egyházak: Erzsébetváros, Szamosújvár, Gyergyószentmiklós és Csikszépviz provizorikusan az erdélyi róm. kath. püspökség joghatósága alá kerültek, míg az újvidéki örmény kath. plébánia közvetlenül a kalocsai érsekség főnnhatósága alá tartozik.\*

\* Dr. Ávedik Félixnek már idézett tanulmányából.

Az erdélyi latin szertartású püspöknek az örmény egyházakra kiterjedő joghatósága és hatásköre a papszentelésen kívül — amely gyakorlatilag a lemergi, bécsi, velencei vagy a konstantinápolyi örmény egyházi főhatóságok hatáskörébe tartozik, — még abban is meg van szorítva, hogy az örmény pap az újszülötteknek a keresztelest követőleg feladja a bérmlás szentségét is.

A protestáns egyházak az utóbbi évtizedekben sok hívet szereztek maguknak az örmények között, kiknek Törökországban 1850. év óta egy, az állam által elismert világi gondnokuk van. Különösen az Egyesült-Államok által fönntartott jótékonyági intézmények (1828 óta) hatottak ez irányban is buzdítólag. A baptista szektának, valamint a szombatosoknak is vannak az örmények között újabban hívők.

Keleten az iskolaügy a legszorosabb összefüggésben van az egyházzal!

Igy van az örményeknél is, ahol minden községben az egyházközség tanácsa mellett a plébános elnöklété alatt az iskolaszéket is megtaláljuk.

Kezdetben az iskolaügy kizárólag az egyház vállaira nehezedett, de fokozatosan részt kértek e nemes munkából a kifejezetten e célból alakult egyesületek, valamint az egyetemes kulturális célokat szolgáló intézmények is. Ilyenek az általános örmény iskolaegyesület „Miacial“ (1880), az örmény nőegylet „Askanuer“ (1893), különösen pedig a Boghos Nubar pasa által 1906-ban, Kairóban alapított „Örmény jótékonyági egyesület“, a „Parekorcagan“.

A községek, a jótékonyági egyesületek és az egyesek által fönntartott örmény népiskolák száma a háború kezdetén orosz, török és perzsa területen lévők együttesen a 2000-t meghaladta, amikhez hozzá kell még vennünk a középiskolákat, a „szemináriumokat“ is. A török iskolák száma messze emögött áll. Összehasonlítás kedvéért: hat vilajetben és Ciliciában 585 örmény iskola van 52.000 tanulóval, ellenben török iskolát ottan csak 150-et találunk körülbelül 17.000 tanulóval.\* A konstantinápolyi központi iskola mellett Szivasban a „Sanassarian“-intézet működik, perzsa területen Teheránban, Täbrisben és Dsulfában, míg az orosz területen Tiflis, Eriván, Baku, Susa, Új-Nachitsevan, Astrachan városokban vannak felsőbb iskolák. Leánygimnáziumot Tiflisben, Erivánban, — kereskedelmi iskolát Alexandropolban, — főreáliskolát pedig Susában találunk. Az örmény iskolák díszét képezi az 1815-ben alapított

\* Dr. P. Rohrbach: Die Armenier als politischer und Kultureller Faktor im Orient. (Mesrop. Zeitschrift, 1914.)

Lazarián-intézet Moszkvában, amely a keleti filológia főfészke, valamint a már fönnebb említett etsmjadzini akadémia. E helyütt meg kell emlékeznünk Murád S.-ról és Rafael S.-ról, kik Erdélyben is az örmények kulturális szükségletének kielégítését nagy alapítványaikkal elősegítették; — több milliós alapítványuk által létesített s róluk elnevezett velencei nevelő-intézet pedig a szakférfiak elismerését váltotta ki. Az erdélyi örmények alig telepedtek le a későbbi Erzsébetvároson és Szamosújvárt, első köteleességüknek tartották az iskolák fölállítását. Már 1728—29-ben örmény fiú- és leányiskolákat találunk ottan; — az előbbieket rövidesen középiskolákká egészítették ki. E középiskolák vezetését és kezelését az állam későbbben átvette, de az elhelyezésükhöz szükséges pompás épületekről még az örménység gondoskodott (1891-ben Erzsébetváros, 1894-ben pedig Szamosújvár).\* Az örmény népnek a kultúra iránti nagy érzéke, áldozatkészsége, valamint munkakészsége és tudásszomja hozta létre az iskolák százait s ezek biztosították azt az eredményt, amely az örmény nép boldogulását elősegíti, jövő sorát pedig biztosítja.

A perzsiái örmények között egy analfabétát sem lehet találni, míg a főbbi területeken élők között is csak néhány százelek akad.\*\*

Az utóbbi évtizedekben az örmény ifjakat tudásszomjuk nyugat felé űzi s a berlini, párisi, londoni egyetemeken éppúgy megtaláljuk őket, mint a rómain vagy a svájciakon.

\* Ávedik Félix dr. idézett tanulmányának 20. oldalán föl vannak sorolva azok a nagy jötevők is, akik az erdélyi örménység tanulmányi s más kulturális céljaira alapítványokat tettek le.

\*\* Stier Ewald marburgi lelkész: Das armenische Schulwesen, (1919, Armenien.)

## A mechitaristák.

Az örmény nép művelődéstörténetének egyik kimagasló egyénisége Manugh Mechitar szerzetes. 1676. február 7-én született Sebaste vagy Sivas (Kisázsia) városkában. Már 15 éves korában a „Szentkeresztről“ elnevezett kolostor növendékévé vétette föl magát. Áldozárrá való fölszenteltetése után érintkezést keresett és talált a róm. kath. egyházzal, amiért a konstantinápolyi örmény „disunitus“ pátriárka gyanakodását, majd üldözését is kihívta maga ellen. Mechitar lelke sugallatát követve, a kath. egyház tagjai sorába lépett s mint ennek egyik buzgó hive, 1701-ben a Congreg. Antonianorum Benedictinorum Armeniorum néven szerzetesrendet alapított, először az Antonius, később XI. Kelemen pápa kívánságára a Bencések szabályai alapján (innen a szerzet tagjait örmény Bencéseknek hívták). Mechitar a szerzet tagjainak működése által az örmény nép között a tudományosságot terjeszteni, a nép szellemi színvonalát emelni s azt a római egyház kebelébe visszavezetni akarta. A szerzetesek a velencei köziársasághoz tartozó Morea félszigetén telepedtek le, majd ennek a törökök által történt elfoglalása után Velencébe menekültek. 1717-ben a velencei tanács Szent-Lázár szigetét a fiatal szerzetnek ajándékozta, ahol kolostort emeltek, amely nagysokára az örmény nép lelki szükségletei istápolásának s a tudományok művelésének egyik központja lett. A szerzet tagjai, az 1749 április 16-án, az új kolostorban elhunyt bölcs alapítójuk és első főapátjuk iránt érzett ragaszkodásuk kifejezéséül, magukat „Mechitaristák“-nak nevezték, amely nevet azóta is használják.

1773-ban a szerzetesek egy része a rend szabályainak módosítását kívánta s mivel a többség az eredeti szabályok fenntartását határozta el, néhányan kiváltak s Triesztbe költöztek,

ahonnan 1810-ben, a francia haderő elől, Bécsbe mentek. I. Ferenc császár a kapucinusok egyik kolostorát jelölte ki tartózkodási helyökül, mely épületet a kis templommal egyetemben, a szerzet 1814-ben megvásárolta s ahol ma is lakoznak.

A Mechitarista Kongregáció tehát két tartományra oszlik: a velenceire (San Lazzaro) és a bécsire (Mechitaristengasse 4).

Mindkét kongregációnak több fiókrendháza van Keleten; Erdélyben — a velencei rendház tagjai Erzsébetvároson, míg a bécsi Szamosújvárt fejtették ki az örményeknek itten történt letelepedésük s a szerzet megalapítása után nemsokára s azóta is megbecsülhetetlen tevékenységet. A hívek hiánya folytán felosztás előtt álló újvidéki egyház a bécsi Kongregációhoz tartozik. A Mechitarista-szerzet mindkét tartományának kolostora mellett, hogy a keresztény szellem és tudományosság Kelet felé irányuló kisugárzásának központjai, azonkívül az örmény nép dicső és évezredes multjára vonatkozó emlékeknek is a tárházai. Mindkét helyen nagyszerű könyvtárak — igen nagyszámú ősi kézirattal — állanak a kutatók rendelkezésére s múzeumaikban is ősi idők nagyszerű emlékeiben gyönyörködhetünk. Világhíre van könyvnyomdáiknak, ahol 50 különböző nyelven képesek nyomtatványokat előállítani. Az örmény munkák ezrei kerülnek ki e nyomdákból s így az örmény tudományosság nagyszerű terjesztői. A két tartomány főapátjainak sorába — kiváló tudásuk s papi erényeik — három erdélyi örményt is fölemeltek és pedig a velencei Kongregáció élére került Ákontz Kövér István dr. siuni érsek (1800), míg bécsi főapátok lettek: Esztegár Vártán dr. selymbriai érsek (1884) és Govrik J. Gergely dr. nisibini érsek (1909 óta).

## Az örmény nép jellemzése.

Az örmények magukat saját nyelvükön Hajk-nak (a mitológiai Hajk törzsatyjuk után, aki Torgomnak fia és Armenaknak atyja), az országot Hajaszdan-nak nevezik. Indogermán nép. Eredete közel áll az iranokhoz s más fajokkal, különösen a Kr. e. VI. századba nyomaveszett khaldéusokkal történt keveredés következtében törzsjellege nagyon megváltozott, de a történeti idők óta egységes típus. Középnagy, hollófekete hajú, villogó, élénk szemű, hajlított, húsos orrú s sűrű — többnyire összenőtt — szemöldökű. Jellemét sok jó tulajdonság mutatja: békesség, erkölcsi tisztaság, tudásvágy, hitéhez és nyelvéhez még a legnagyobb üldöztetések mellett is kifejezésre jutó szívós ragaszkodás.\*

Különbséget kell tennünk a levantei, a parti városokban és a belső országrészben lakók között. A földműveléssel, állattenyésztéssel s részben kézművességgel foglalkozó ősi országrészbeliekkel szemben a levanteiek elhelyezkedésük, életviszonyaik következtében az ipar és kereskedelem művelésére utaltattak s egész egyéniségük e hivatásra át is hasonult. A levantei külön ember-típus, bár fajilag különböznek egymástól (tehát nemcsak örmény), de erkölcsaikben, életfelfogásaikban teljesen megegyeznek. Ez az eltérés azonban indokolható. A megélhetésért és érvényesülésért folyó ádáz küzdelem olyan lelki tulajdonságokat váltott ki, amelyeket az ősi országrészben lakóknál hiába keresünk: bizalmatlan, tartózkodó, ravasz, pénzéhes, de emellett is összetartók s hazájukért és fajukért minden áldozatra készek.\*\* Messze-

\* Dr. F. Lepsius: Armenien und Deutschland. 1919.

\*\* A. Leist: Georgien (Leipzig) című munkájában részletesen foglalkozik az örmény néppel is.



látó, tervszerű, szívós munkásaik foglalkozásuknak s így fáradozásuk eredménye sem maradhatott el. Az örmény munkának ez az eredményessége váltotta ki az ellenfelek részéről a legádázabb gyűlöletet s mivel munkájuk elé gáncsot vetni nem tudnak, „megbélyegző“ szólamként beszélnek — amivel pedig ép képességeik fokát jellemzik önkénytelenül, — hogy: három keresztényt egy zsidó, három zsidót egy görög, három görögöt egy örmény sakkban, tartani képes.

Az örmény nép általános jellemzését különben Westarp grófnak engedem át.\*

„Rendkívül tehetséges nép, az egyetlen művelt elem azon népek között, amelyekkel együtt Ázsiában él. A legintelligensebb az összes fölött úgy szellemi, mint akaratere nézve. Kereskedelmi érzéke a világkereskedelemben is az elsők közé helyezte, amit jó hírnevével ért el. Már Herodot és Xenophon említést tesznek e nép üzleti érzékéről s az örmény kereskedelmi hálózatról, amelyet Tyrosban és Babylóniában észleltek.

Merészségük, kitartásuk, ügyességük a többi népek közül kiemelik. Ismeretes mindenki előtt az az állhatatosság, amellyel hitükhöz, fajiságukhoz ragaszkodnak s amely áthidalhatatlan akadályul szolgált a törökök vallási és nemzetiségi beolvasztó politikájának.“

Hasonlóképen nyilatkozik — többek között — dr. v. Rosen is:\*\* „szorgalmas, józan és törekvő nép, amely elsősorban földmiveléssel, állattenyésztéssel és szőnyegszövéssel foglalkozik; — kétségtelenül egész Előázsiaiban a legderekbabb és legkulturáltabb néptörzs.“

\* Unter Halbmond und Sonne. Berlin, 1913.

\*\* Täglichen Rundschau, No. 511, Jahrg. 1913.

## Az örmény irodalom.

Az örmény nép szellemi megnyilatkozásának első termékei — a többi népekhez hasonlóan — a hősdalok voltak, amelyeket „pampir“ nevű húros hangszer kísérete mellett adtak elő. E dalok az Istenek dicsőségét zengették, valamint vezéreiket s azok vitézi tetteit dicsőítették. Ezek a századok folytán teljesen feledékenységbe mentek s csak egyes későbbi írók tesznek tanuságot ez ősi legendák és dalok létezéséről. A krónikaszerű történetírás legelső csiráját a Kr. e. a II. században találjuk meg, amidőn Katinai Már-Ibász megírta az örmény nemzetnek négy könyvre osztott történetét.

Agathangelos, Tiridat királynak a keresztény hitre való áttérése körülményeivel ismertet meg s Világosító Szent-Gergelynek, az örmények apostolának életrajzát is tőle bírjuk.

A Krisztus utáni első századok írói közül csak névleg maradtak fenn egyesek s munkáikat csak utalásokból ismerjük. A kereszténység térhódítása az irodalomra is kedvező hatással volt, amelyben a vezérszerepet kezdetben a theológia játsza. Nagy számban jelentek meg iratok, amelyek a kereszténységhez való állhatatos ragaszkodást juttatják kifejezésre. Az országban lejátszódó események a tudós férfiak figyelmét a történelem felé terelte, élő tiltakozásul az idegen elnyomással szemben s védőfegyverül a nemzeti jogoknak és hagyományoknak.

Ezt a hazafias mozgalmat megkönnyítette és elősegítette az örmény betűk megszerkesztése, amely Mesrop püspök nevéhez fűződik (412). Az V. század aranykorszaka volt az örmény irodalomnak, amikor a tudományos és vallási nevelést nemcsak a fordítások nagy száma, hanem a ma is forrásul használt kiváló eredeti művek is szolgálták. A bibliának akkor készült örmény

fordítása a klasszikus emlékek sorában világirodalmi jelentőséggel bír s az exegetikai munkák napjainkban is idézik. Ekkor írta meg a nemzet ősrégi történetének hírneves krónikása: Chorenei Mózes nagy munkáját, a „Nagy-Örményország történelmét“ (magyarra Szongott Kristóf fordította). E munka nemcsak az örmény nemzetre, hanem az egész világtörténelemre nézve nagyjelentőségű, mert az őskor népeire, valamint az asszirokra, húnokra, szkithákra stb. vonatkozólag igen fontos adatokat tartalmaz.

Az örmény irodalom aranykorát nagy szellemi hanyatlás követte, amit az évszázadokig tartó s a nemzetet megsemmisüléssel fenyegető politikai válságok és a vallás terén bekövetkezett szakadások idéztek elő. Kevés értékes munka látott napvilágot. Különösebb jelentőséggel bír a nemzeti időszámítás életbe léptetése, melynek kezdetétől 551. évet jelölték meg (II. Mózes patriárka alatt a turini zsinaton fogadták el).

A Bagratuni uralkodó-család tagjainak bölcs vezetése az irodalmi viszonyokra is kedvező hatást váltott ki. Az irodalom és tudomány művelőinek nagyszámú csapatából naregaczi (naregi) Szent-Gergely személye emelkedik ki († 1003), kit az egyházi költészet legnagyobb mesterei közé sorolhatunk. Himnuszainak és egyházi épekeinek legnagyobb része az örmény szertartásoknál ma is használatosak. Nem kisebb ember volt Magistros Gergely, a „mester“, kinek dogmatikai és bölcséleti levelei tesznek tanúságot tudományos képzettségének kiválóságáról.

Az örmény irodalom fénykorának a XII. századot kell tekinteni, nemcsak az írók és a tudományos művek nagy számára, valamint az eddig mellőzött költészet fenkölt művelésére való tekintettel, hanem különösen a nyelvnek választékossága, az előadás erőteljessége és csínja következtében. E nagy irodalmi föllendülésnek tápot a nyugati népekkel a keresztes háborúk során kifejlődött sűrű érintkezés adott s főfészke azok a kolostorok voltak, amelyeket e században alapítottak (Szanahin, Gáthin stb.-ben). A díszes névsort III. Gergely pátriárka nyitja meg, kinek himnuszait ma is éneklük; Glajetzi Nerses († 1173) pátriárka egyformán kiváló mint költő, theológus és nyelvész s mindenik minőségében remekműveket alkotott. Az örmény liturgiának teljes leírása tőle származik. Kortársai ragyogó nyelvezetéért „snorhali“ — kellemes jelzővel díszítették. A régi örmény jogot Koss-Mechitar († 1207) kedexéből ismerjük,\* ki egyúttal az örmények Aesopusa is, — míg

\* Bischoff: Das alte Recht der Armenier, Wien, 1862. — Dr. Kohler: Das Recht der Armenier. Stuttgart, 1887.

az orvostudományt (heri) Mechitár „Vigasztalás a lázban„c. munkája képviseli (1184-ből.)

A XIII., XIV. és XV. század zilált politikai eseményei visszahatással voltak az irodalomra is, nem annyira a számszerűség, mint inkább az irodalmi művek faja szempontjából, — miután e tekintetben bizonyos egyoldalúságot állapíthatunk meg. — Ugyanis ez időben különösen a történetírás virágzott, viszont ezáltal e kornak szomorú és véres eseményeiről bő tájékozódást nyerhetünk.

Az örmény irodalomnak újabb föllendülése az örmény könyvnyomdászat keletkezésével van szoros összefüggésben, mely Tokati Abágár nevéhez fűződik. 1565-ben Velencében, 1584-ben Rómában föllállított nyomdák csak előhírnökei voltak annak a nemes versengésnek, amely a könyvnyomtatás terén az örmények között kifejlődött. 1616-ban Lembergben, 1624-ben Milánóban 1640-ben Párisban, Dsulfában, Livornóban, 1660-ban Amsterdamban, 1670-ben Marseillesben, 1677-ben Konstantinápolyban, 1680-ban Lipcsében és 1690-ben Páduában kezdték meg működésüket az örmény nyomdák,\* amelyek a Keleten nagy számban föllállított iskolákkal egyetemben hozzájárultak ahhoz, hogy a szellemileg aláhanyatlott örmény nép az európai civilizáció körébe újólág bevezettség s az örmény kultúra és irodalom fölvirágozhatson. A kezdetben megjelent munkák különösebb irodalmi jelentőséggel nem bírnak. Mechitárnak kellett jönnie, hogy az e téren is mutatkozó sívár képet, úgy a maga, mint szerzetestársainak munkásságával megváltoztassa. E munkájukat megkönnyítették a Londonban (1736), Szmirnában (1759), Madrasban (1772), Etsmiadzinban (1774), Triesztben (1776), — amely 1810-óta Bécsben működik, — Szentpétervárott (1783), Nor-Nachitsevánban (1790) és Astrachánban (1796) keletkezett újabb örmény nyomdák\* is. A mechitáristák törekvése kezdetben a hanyatlásnak indult örmény nyelvnek fölvirágoztatása volt, ami a legkötünőbb örmény nyelvtanoknak adott életet, majd a külföldi irodalom legkiválóbb termékeit tiltették át az örmény nyelvre, nem feledkezve meg arról sem, hogy az örmény irodalom remekeit is az európai népekkel megismertessék. Ákontz Kövér István (1740—1824) érsek „Egyetemes földrajzán“ kívül az ékesszólás-tanról írt terjedelmes munkát; Ávedik Gábor (1751—1827) mechitarista atya filológiai és hittudományai munkáival, az örmény klasszikusok sorába került; Ajdinian Arzen érseknek és Hunanian Leónak filológiai munkái az örmény nyelvészetnek

\* Neumann Károly: Az örmény nemzet irodalom történetének kísérlete (fordította Ávéd Jakab.) Pest. 1869.

remekeit alkotják; Alisan Leont (1820—1901) — tudományos és költői munkássága folytán — az örmény irodalom legjelesebbjei közé kell sorolnunk, nemkülönben Govrik J. Gergely jelenlegi bécsi örmény érseket is történetírói munkássága révén.

A mechtáristák által életre keltett örmény irodalom a világi költészet föllendítésére különösebb befolyást nem gyakorolt, mint-hogy ők főleg a vallási költészetet művelték. Ámde az a mag, amelyet az „asugok“, a költő — dalosok a nép lelkében a századok folyamán elvetettek, csirájában tovább élt s csak a kedvező alkalomra várt, hogy kifakadhasson. Az örmény birodalommal nem szűnt meg létezni a nép is: szelleme élt és alkotott. A „sárakánok“, a himnuszok mellett, föl-föl hangzanak az örmény nép ajkán népköltészetük remekei\* is, amelyeknek helyét újabban az irodalmi értékű költői munkák foglalják el. Besiktaslian Mekerdits (1820—1868), Durian Petros (1841—1871), Alisan Leon, Patkanian Rafael (1830—1892) mellett az élő Hovhannesian H., Sahazizjan Sempad, Tumanian H., Issahakian Á., Eginian, Varusan D., Tekejan V. szólanak szétűzötten élő testvéreikhez azon a fájdalmas, panaszos, de reménységgel, vággyal, az extázisig fokozott lelkesültséggel telített hangon, amely az örmény lírának sajátosságát képezi. A szomorú sorsra jutott, elnyomott, szenvedő örmény haza bánatos alakja emelkedik ki a mélabús akkordok hangja mellett az örmény dalokból. Megható az a rajongás, mellyel a „szent földet“ körülövezik. A zsarnok hatalom nyomása miatt azonban még a nevét is csak képtelenesen s mezben jeleníthették meg, de a nép megértette a hazafiúi fájdalmat, az elveszett szabadság utáni vágyat, a szabadulás iránt táplált reményt. A 60-as évek magyar lírai költészetében ez a leverő kép szintén megjelenik s ez alapon az örmény lírával úgy tárgyi, mint hangulatbeli közösségét megállapíthatjuk.

Ismerve a keleti örménység helyzetét, nem csodálkozhatuk azon, hogy a romantikus érzelmek és gondolatok oly ritkán tűnnek föl az örmény lírai költészetben.

Az elbeszélők között találjuk Aharonian A.-t, Raffit (Hagopian Melik), Abovian Chacsadurt, Ardzruni Krikor-t, kik a világirodalom jelesei között is elismerten jelentős helyet foglalnak el s munkáik több nyelven forognak közközen.

A legkiválóbbak névsorát Bazdmadsian, Mszerianch L., Adzárezan, Norajr nyelvészek és Szundukianc vigjáték-

\* Vegezack S.: Örmény dalok gyűjteménye. (Orosz és német nyelven.) — Arthur Leist: Litterarische Skizzen. — Leipzig. (Armenische Bibl.)

író zárják be, akik mellett jelentős azoknak a száma, kik nem közönséges tehetséggel és eredménnyel mozdítják elő népük kulturális előhaladását.

Az örmény szellemi élet fönntartása és fejlesztése mellett a faji, valamint a nemzeti érzés kifejlődését és megerősítését elősegítik a hírlapok és folyóiratok. Az első időszak lap („Azdarar“) örmény nyelven Madrasban (India) 1794-ben látott napvilágot, amelyet rövidesen nagy számban követtek a többiek.

Ma körülbelül 250 örmény napi és időszak lap jelenik meg a világ minden táján olyan mezben és belső tartalommal, amelyek minden kritikát kiállanak. A fresnoi (Kalifornia) „Asparez“ terjedelmes hasábjai mellett „Hairenik“ (Boston), „Housseper“ (Kairó), „Veradzenount“ (Páris), „Armenia“ (Marseilles), „Hayasdan“ (Philippopoli és Szófia), „Djagadamart“, „Joghovourti Tzáin“ (Konstantinápoly), „Horizont“ (Szmirna), „Arev“ (Alexandria), „Aig“ (Tábris), „Mischak“ (Tiflis), „Gaghapar“ (Eriván), „Azgaser“ (Kalkutta) stb. stb. napilapokon kívül a „The New-Armenia“ (Newyork), „Ochacan“ (Páris), „Mesrop“ (Berlin), „Hantes-Amsoria“ (Wien), „Pasmaveb“ (Velence) stb. folyóiratok tartják fenn az örménység között a közvetlen szellemi kapcsolatot.

Magyar nyelven Szamosújvárt Szongott Kristóf szerkesztésében 20 éven keresztül „Armenia“ címen jelent meg egy folyóirat.

Nem feledkezhetünk meg az erdélyi, illetve a magyar ármenistákról sem, kik fajuk és ősi nemzetük történetét, valamint irodalmi kincseit sok elismerést érdemlő fáradozással összegyűjtött anyagban ismertették.

Lukácsy Kristóf korszakalkotó munkáival nyitja meg a sort, majd követik Gábrus Zachár, Simay Gergely, Ávéd Jákó, dr. Simay János, Ávedtk Lukács, Szongott Kristóf, Törös Tivadar (Áfgánisztán Vártán), dr. Bányay Elemér (Zuboly), továbbá dr. Gopcsa László, dr. Hermann Antal, az egyetlen magyar ármenofil, Kapatán V. Márton, Merza Gyula, dr. Pátrubány Lukács és Temesváry János, míg az ifjabb nemzedéket dr. Ávedik Félix és dr. Hovhannesian Eghia képviselik.\*

\* A magyar-örmény bibliográfiát összeállította dr. Ávedik Félix (— „Az örmények.“ — Budapest, 1921.)

## Az örmény zene.

Örményország népe, földrajzilag különválasztva a nyugati kultúra nagy központjaitól, régi időtől kezdve azon alternatíva előtt állott, hogy vagy szomszédaitól kölcsönözze az eszméket, vagy saját eszméit fejlessze tovább. Az örmény gondolkozók leggyakrabban az utóbbit követték. Nemes építészetet és gazdag irodalmat teremtettek, melyeket a nyugat csak most kezd megismerni; az egyházi zene terén is maradandó becsű dolgokkal találkozunk, amelyek a Kelet-Európai és Kisázsiai népek hasonló termékeit túlszárnyalják. Első nyomait az egyházi himnuszok, „sárakánok“<sup>(\*)</sup> (gyöngysor) régi kéziratán találjuk meg, ahol az egyes szavak és szótagok intonálása meg volt jelölve saját szerű, a betűk fölé alkalmazott s az V. század óta változatlanul megőrzött jelekkel. E zenei jegyekkel a nyugati tudományos világot először Schröder<sup>\*\*</sup>) ismertette meg, majd Petermann német orientalista foglalkozott részletesebben e kérdéssel, az örmény zenéről írt becses tanulmányában. Amint Insidsean L.<sup>\*\*\*</sup>) szerint az örmény költészetre a legnagyobb befolyást az arabok gyakoroltak, úgy Petermann az örmény zenei jegyeket a görög hatásra vezeti vissza. Az örmény zenei jegyek az V. században nagy Sáhák patriárcha és Mesrob püspök, az örmény a. b. c. feltalálója, illetve tökéletesítője ajándékozták meg népüket.

Az örmény zenének 8 hangneme és 24 hangjegye van. Az előbbieket a szó megrövidítésének megfelelő két betűben, míg az utóbbiak a mi hangjegyeinket helyettesítő megannyi jegyben nyernek kifejezést.

A hangnemek: 1. első (aracsin cájn), 2. első mellék (ara-

\*) „Sárakánoknak“ legrégebb fennmaradt Kodexe 1118-ból való. (Etsmiadzini Könyvtárban.)

Első nyomtatott kiadása Osgan eriváni püspök szerkesztésében 1664-ben Amsterdamban jelent meg.

A Római Szent Szék utasítására az ismert sárakánokat összegyűjtötte, átvizsgálta és 1814-ben Velencében kiadta Ávedik Gábor mechtárista atya. (807 oldalnyi terjedelemben.)

\*\*\*) Thesaurus linguae armeniacae, antiquae et hodiernae. Amsterdam 1711.

\*\*\*) Archeologie de l' Arm. Venezia 1836. (III. k. 144. o.)

csin goghmen), 3. második (jezgrost cájn), 4. fő mellék (ávák goghmen), 5. harmadik (jerrort cájn), 6. kemény mellék (vár). 7. negyedik (csorrott cájn), 8. a vég mellék (vjercs). A hangjegyek: éles (sásd), tövis (phus), tompa (puth), a hang leejtése, hosszú (jergár), a hang nyújtása, rövid (szugh), éles (szur), magas szoprán, félhangos (thásn), suttogó kiejtés, kigyózó (glorág) a hang felemelése és leejtése, hármass kigyózás (chun) felső jel (vjérnáchágh), alsó jel (njérknáchágh), kettős felső jel (khárkhás), királyi (chosrovájin), csomó (dzung) csomók (dzengnér), meghajtott pjén (pjéngordz), meghajtott tza (tzagordz), meghajtott e (egordz), hullám (chum), rezgés (huháj), átkulcsolás (phathuth), ütés (zárg). Az egyházi zene az örmény nép egész történetét visszatükrözi. A drámai, a véres tragédiáknak könnyeket fakasztó eseményeit megjelenítő akkordokkal párhuzamosan fölbúg az évszázadokon keresztül öröklődött s folyton erősödő hazafiúi vágynak a zsarnok, elnyomó hatalom alól való felszabadulás reménységének méla dallama, hogy betetözzék náluk, az elszántságnak akaratgazdagságnak magasbatörő hanghullámai.

A nép zenéje teljesen egyéni, nagyon elütő s fölötte telítve van helyi jelleggel, ami kevéssé teszi alkalmassá a transcriptionra, a hangjegyesítésre, — ellentétben az orosz népdalokkal, melyekhez pedig nem csekély mértékben hasonlítanak. —

Nemrégiben jelent meg az örmény népdaloknak nagy gyűjteménye †) amelynek fokozatosabb értéket az kölcsönöz, hogy az összehasonlításra és analogiára anyagot szolgáltat. —

„Kelta gondolatmélységre vall a „Karun“ (A tavasz) egy rövid és kései tavaszi álom, amelynek hangulatbeli mélysége meghatja az embert. A hazafias és a politikai dalok nem túlságosan különböznek Németország, Franciaország dalaitól, de amidőn a „Grüng“-hoz (Darúmadár), Vana Dzovag-hoz (Váni tó) és a „Dzidzernag“-hoz (Fecske) érünk, váratlan, de kimutatható analogia ötlük szemünkbe, a magyar népzenehez. A „Darúmadár“ című dal esetében ez a hasonlóság a legmegkapóbb abban, hogy a dallam rokonvonásai mellett mindkettőben ugyanazon gondolatok rajzanak, sőt a magyar dal hasonló címet is visel†\*). A kiemelt daloknak bizonyos közös fordulataik vannak s mindennél tipikusabban jellemzik az örmény zenei mentalitást. Jellemző sajátosságuk: a szomorúság, amely azonban nem reménytelen, — édesség, ami azonban nem émelyítő és ami paradoxonnak látszik, nyugati ízűek anélkül, hogy tökéletesen keletiek lennének.

†) Songs of Armenia. (Örményországi dalok.) Edited by G. H. Paellian. — The Gotchnag Publishing Co., New-York, 1920.

†\*). Ararat London, 1920. — 70 oldal.



## Az örmény építészet.

Irta: MERZA DEZSÓ.

A nemzetek kultúrmegnyilatkozásának legközvetlenebb képét az építőművészet adja. A nemzeti egység, nemzeti öntudat megnyilvánulásával ez a művészet nemzetivé válik még akkor is, ha a művészeti hitvallás, a forma keresésében és az eredmények elérésében, nem is volt úttörő. És ez a nemzeti kultúra az, amely a nemzeti öntudat legerősebb tényezője és ott ahol ez tényleg meg van, ottan az idő és az elnyomatás legkülönbözőbb eszközei is csődött mondanak — akkor, amikor a nemzet eltüntetéséről, beolvasztásáról van szó.

Az örmény nép hatalmas példáját mutatja az öserő megnyilvánulásának! Évszázadok hosszú megpróbáltatása, szenvedése sem tudta nemzeti öntudatát elpusztítani és ennek, mint leghívebb kifejezőjében, az építészetben maradt meg tartós bizonyítéka.

Még röviddel ezelőtt az örmény építészeiről nem sokat tudtunk. A múlt század második negyedében, amikor a műtörténeti kutatások renaissance volt, esett szó az örményekről is, de ez mindig a georgiai építészeikkel kapcsolatosan történt.\*) Strzygowszky József dr. bécsi egyetemi tanár 1889-ben hívta föl először a figyelmet az örmény nemzeti művészetre.\*\*\*) Nem sokkal utána megjelenik Thoramania Thoros\*\*\*) örmény építész, aki a hazáját szerető művész

\*) D. Grimm: Monuments d'architecture en Georgie et en Arménie. — S. Petersburg 1864. —

\*\*\*) Strzygowsky Józsefnek összefoglaló nagy munkái: 1. Die Baukunst der Armenier und Europa. — Wien, 1918. Két kötet. — 2. Der altchristliche Kuppelbau der Armenier (Gussmauerwerk mit Plattenverkleidung.) — 1918. Kunstverlag A. Schroll in Wien. — 3. Die bildende Kunst des Ostens. 1916. Leipzig. Verlag von Dr. W. Klinkhardt.

\*\*\*) Thoramania Thoros munkái: 1. A zwarthnotzi templom (III. Nersesé). Alexandropol. 1905. — 2. Etsmiazini kolostor. Tiflis. 1910. — 3. Horomosi kolostor, Alexandropol. 1911. — 4. Ani város vagy vár. Tiflis 1912. — 5. Az örmény építészet korszakai. Páris. 1911. — 6. Újabb vélemények az örmény építészeiről. Páris 1912.

fanatizmusával fog nehéz munkájához és 1905-től sorozatosan megjelenő munkáival tárja fel és rekonstruálja az örmény klasszikus művészet alkotásait. Az úttörés nehéz munkája után a mestereknek követői akadnak a franciákban, németekben és az oroszokban, úgy hogy ezek tevékenységének legutolsó eredményei már a világháború éveibe esnek.

Az ókori örmény építészet anyaga a fa lehetett, ebből az időből azonban emlék nem maradt reánk. A fennmaradt emlékek kizárólag kővel burkolt öntött falazatok. Ez érthető is, mert a fennsíkuk teljesen nélkülözik nemcsak a fát, hanem a diluviális anyagokat is; — így a téglapítkezés nehézséggel járt. Ez az oka egyébként annak is, hogy miután nagyobb területek befedésének a szüksége állt elő, — kifejlődött a boltozat technikája.

A falak kőburkolatának anyaga a fekete színű bazalt és a barna színű láva, amelyeket többé-kevésbé faragva helyeztek el. A futó hézagok vízszintesek voltak ugyan és egy vonalba estek, de az álló hézagok igen gyakran ferdek, miután az említett igen kemény anyag megmunkálása nehézséggel járt. Falba való bekötést nem ismerték, a kötést az érdesen hagyott felületnek a habarccsal való kötésére bízták. Az öntött falazat anyaga vulkánikus törmelékből és kötőanyagból állt. A hozzávaló anyaggal bőségesen rendelkeztek. A kötőanyag valószínűleg hidraulikus volt. Ez a kérdés még felderítetlen.

A falakat igen vastagokra készítették, átlag 1·20 m., de van 1·10 m. (Thalin: Mária templom.) Ennek kézenfekvő oka a statikai ismeretek hiánya.

Kizárólag öntött földemet (— az épület belső helyiségeinek betetőzése —) készítették, amelyet a falakhoz hasonlóan burkoltak. Ehhez az eljáráshoz mintaállványt alkalmaztak, ugyanúgy mint a mai betonépítkezéseknél és erre először elhelyezték a kőlap burkolatot és úgy a kötőanyagot. Boltozatokból csak a dongát és a kupolát ismerték. A donga rendszerint félköríves, ritkán ovális, csúcsíves vagy patkóalakú. Ugyanez áll a boltívekre is. A kupolát négyszögre építették. Tehát nem a gömbkupolát (Pantheon) hanem az u. n. függőkupolát alkalmazták, amelynek felülete mindig félgömb, esetleg dobbal, (— hengeralakú falazat —) leggyakrabban csigelyekkel, boltcikkelyekkel. Laternát, vagyis felül nyitott kupolát, nem építettek.

A hordó szerkezetek pillérek. Az oszlopok alkalmazása nem tud tért hódítani (mint az ókeresztényeknél.) Amíg mód van rá, az összes terhelést a falra helyezik, a pilléreket már csak akkor alkalmazzák, amikor az kikerülhetetlen. Az oszlop, ha előfordul

is, sohasem szolgál önálló támasztó szerkezetnek (Zwarthnotzi kolostor).

A fődél ferde síkra alkalmazott kőlap-héjjalás.\* A fődél síkjának a vízszinteshez való hajlásszöge egészen változó. Padlástér nincsen. A boltozatok külső felülete (extrados) és a héjjalás közötti teret kiöntik, s így az épület külseje nem mutat boltozatot, mert még a kupolát is sátorfödéllel fedik le. Ennek okát azt hiszem a klimatikus viszonyokban kell keresni.

Az építkezések objektumai főként a templom, kolostor, vár, palota.

A templom, „az Úr háza“, „az imaház“ mindig keletről nyugatra orientált, ezért úgy is említik, mint „a keletre néző ház“-at. Három részből áll. A keleti, a szentély az oltárral, a középső rész a híveké, a nyugati rész az előtér.

A szentély eleinte minden megkülönböztetés nélkül csatlakozott a középső részhez. Az V. sz. végén már rendszerint a félkör alakú apszis-záródással találkozunk.

A szentélybe van a ciborium, az oltár, leginkább négy-szögletes asztal, amely eleintén fa, a VIII. sz.-tól már faragott kő, gazdagon díszítve faragványokkal és ékkövekkel. A szentély külső falán helyezik el a napórát. A középső részt, majdnem mindig, a kiemelkedő kupola koronázza. Az előcsarnokoknál meg kell különböztetni azt a helyet, amelyet a meg nem kereszteltének és bűnösöknek tartottak fenn, attól amely a temetkezés céljait szolgálta. Ugyanis mint mindenütt, úgy az örmények is arra törekedtek, hogy a templomba temetkezhessenek.

Ennek a szokásnak csak törvényhozással tudtak gátat vetni, amikor is a tisztaságra való hivatkozással, megtiltották a templomba való temetést.

Ennek azután — mint később látni fogjuk — az lett az eredménye, hogy a templomok, különösen a régebbiek teljesen körül vannak sírokkal zárva. Az előbb említett tilalom után építették a templomhoz csatlakozó „előteret“ amelybe kizárólag csak temetkeztek.

A templomhoz harangtoronyok csatlakoztak. Érdekes, hogy az örmények eredetileg a harangozást nem ismerték. Egy egészen kezdetleges verő szerszámmal hívták a híveket a templomba.

Később amikor itt is meghonosodott a harangozás, megépítették a harangtoronyokat, amelyek miután padlástér nem volt,

\* Az épület fedélszerkezetét a héjjalás borítja, amely két részből áll: magából a fedőanyagból és az azt merevítő szerkezetből.

rendszerint egy szabadon álló haranglábra kerültek, vagy ha a templomra helyezték, az sohasem mutatott magával a templommal szerves egészet.

Az örmény templomoknál az alaprajzi elrendezések rendszerének egész sorozatával találkozunk. Főbb típusai:

1. centrális kupola,
2. hosszhajós donga (egy hajós, háromhajós),
3. a hosszhajós donga és kupola egyesítése, amelynél az elrendezéseknek igen változatos sorozatával találkozunk.

A kolostornak az örményeknél nem csak vallási, de nagy politikai jelentősége is volt. Eredetük az V. sz.-ra vezethető vissza. E kolostoroknak egyik legnagyobbika az etsmiazini, amelyről későbbben részletesebben lesz szó, s amely egyszersmind a kolostorok elrendezésére ad felvilágosítást.\* Ezeken kívül az u. n. barlangkolostorok voltak. Ez speciálisan ázsiai, budhista eredetű. A lakóhelyiségek sziklába vájtak. Az esetleg hozzácsatlakozó templom, ha nem is épült teljesen a sziklába, mindenesetre egyik hosszoldala a sziklafal. Ani közelében ma is van egy ilyen barlangkolostor, amely még ma is, a kapcsolatos templommal együtt, kifogástalan állapotban van.

A temetkezési szertartásokra igen nagy súlyt helyező örmény nép valószínűleg nagyobb síremlékeket emelt megkülönböztetett halottjainak. Csak a Bagratuni uralkodóháztól maradt síremlék, úgy hogy a régebbi kor síremlékeit a templomoknál kell keresnünk. Az örmény templom ebben az időben, alaprajzi elrendezésénél, külső megjelenésénél fogva, inkább síremléket mutat, mint templomot. Későbbben, amikor az apszis, a háromhajós elrendezés stb. kialakult, csak akkor hangsúlyozódott a vallási cél. Ugy, hogy önkénytelenül arra az eredményre kell jutnunk, hogy a régebbi idők templomai eredetileg síremlékek voltak.

Az említett Bagratuni síremlékek, a Horomos (Ani mellett) kolostor keleti falába, egymás mellé helyezett kripták. Sírköveknek egész sorozatát találjuk, az előbb említett okok miatt, a templomok közelében. Legtöbbje kőhasábra vésett keresztet mutat, amely gazdagon van dekorálva. A rusztikus keret szintén dekorált, vagy ide helyezték el a felírást. A faragás gazdagsága nagyon változó; van figurális, ornamentális, esetleg geometrikus mintázatú. Néha hatalmas oltárszerű alapépítményre helyezték, amely lépcsős talapzatra került.

\* Mesrop. Der Mowsesián: Etsmiazin és a legrégebbi örmény templomok. (Örmény nyelven, orosz és német függelékkel). Etsmiazin. 1907.

A várak, a feudális hatalom támaszpontjai, nagy szerepet vittek Örményország történelmében. Ma romokban hevernek, csak hatalmas donzsonjai, vártornyai emlékeztetnek a régen elmúlt történelem arany lapjaira.

A legjellegzetesebb emlékeket Ani-ban találjuk föl, amelyek hatalmas kettős, oldalozó körtornyokkal ellátott sáncaival, valamint fellegvárának romjai módott nyújtanak a VIII—XIII. századbeli örmény várépítészet remekeinek megismerésére\*).

A rendszeresebb áttekintés szempontjából az örmény építészetben a következő korokat különböztetjük meg:

1. Az örmény őskort,
2. a hőskort,
3. a keresztény befolyás korát,
4. a syriai és görög befolyás korát,
5. a nemzeti kort,
6. a Bagratuniak korát,
7. a byzanci befolyás korát.

Ez a beosztás természetesen nem értelmezhető úgy, mint a nagy stílusok kora (pl. görög, római, román, góth, renaissance, stb.) amelyek egymástól élesen elválaszthatók és pedig úgy formailag, mint elvileg is, hanem az átmenet folytonossága itt nagyon is érvényesül, úgy hogy vannak korok, amelyek között a forma alig mutat különbséget.

1. Az örmény ősepítészet alapja a négyszögre épített kupola. Anyaga fa. Ennek eredete nem örmény, hanem valószínűleg ukrán, irán és az indiai befolyás is alig képezheti vita tárgyát. A mindenki által igen jól ismert patkó ív, amely kőből kifaragva először Örményországból indult ki, indiai eredete nem vonható kétségbe. Könnyű elképzelni, hogy miután az építmények legnagyobb részének anyaga fa, emlék alig maradt, a rekonstruálások legnagyobb részének értéke teoretikus. Dekorációk, díszítések fennmaradtak, amelyek állati és növényi formákat mutatnak.

2. A kőkorból már nagyobb számú emlékekről beszélhetünk. Az építés tere igen megoszlik: templomot, palotát, fürdőt és síremléket építenek.

A templom alapformájának megmarad a négyszögű kupola, de anyaga már nem fa, hanem kőlappal burkolt öntött falazat. Elrendezésére nézve, a templom előtt egy három oldalról erős fallal határolt négyszögű udvar van, a negyedik oldalához csatlakozik a

\*) Schweiger Lerchenfeld: Armenien, Jena, 1878. — K. J. Basmadjian: Ani. — Paris. 1914.

szintén kvadratikus belső építmény, a tulajdonképeni templom, az előtérrel és körüljáró folyosóval. Magát a belső teret 4 szimmetrikusan elhelyezett oszlop hordja. Megemlékeznek ünnepi templomokról is, amelyeknek elrendezése minden valószínűség szerint ugyanilyen volt, csak méretei növekedtek meg. Ezekből, nevükön kívül, semmi emlék sem maradt. E kor maradványa a mschatta-i, a susa-i templom.

Mint Perzsiában, úgy Örményországban is a palota építkezés nagy méreteket öltött. A pompaszeretet, a földi hatalom kifejezésére igen alkalmas eszköznek mutatkozott. Az artazata-i, a wagharschapati paloták ennek a kornak maradványai, de természetesen, sokat róluk nem tudunk.

A fürdők az örményeknél, ugyanúgy mint a rómaiaknál, gyülekező helyiségek voltak, ahol a napi politika eseményeit, az üzleti ügyeket tárgyalták meg és épen ezért a férfiak részére készültek.

A temetkezéssel kapcsolatos szertartásokra és építkezésekre igen nagy súlyt helyeztek. Később a gyászszertartások pompájának mérete olyan arányokat öltött, hogy azok lefokozásáról rendeletileg kellett gondoskodni. Magas, lépcsős alépítményre került a sírkamra, amelyet kupolával fedtek le. Ez a felépítés természetesen csak teoretikus, mert a perzsák a síremlékeket kirabolták és szétrombolták.

3. Keresztény kor. Örményország a 3. sz. végén — mint ilyen első, — államvallásá tette a keresztény vallást. Ez igen alkalmas politikai sakkhúzásnak bizonyult a sassanidák és rómaiak ellen, s ennek építészeti szempontból vizsgált eredménye az a törekvés, amely minden irányban független művészetet akart létrehozni. E törekvésnek azonban csak Perzsia ellen maradt hatása. Ennek megértésére szükséges rámutatni a IV. sz.-beli erős örmény nacionalizmusra, az örmény egység gondolatának megerősödésére, amely ilyenformán a vallás, illetőleg a vele kapcsolatos nyelv útján erős segítséget nyert.

Mint a katolicizmus megindítása, úgy az építő művészi törekvések az örmények apostolához, Világosító Szent Gergely névéhez fűződnek.

Az etsmiadzini kolostort (ahol a monda szerint az egy született Fiú a földre szállott) Kr. u. 301-ben alapította Szent Gergely. Eltekintve attól, hogy a kolostor fogalmát bevezette Örményországba, az ott épített templom az örmény keresztény templomoknak sokáig mintául szolgált.

Az örmények szent városáról Etsmiadzinról itt külön egy

pár szót kell szólanom. Wagharsapat király várának közvetlen közelében fekszik. 1441 óta az örmény nem egyesült egyház fejének, a katolikosznak, és a szent örmény zsinatnak székhelye lett. Ma az örmények egyik büszkesége, a kolostorral kapcsolatos nagykönyvtárával, múzeumával, papi szemináriummal, a világ egyik legértékesebb nyomdájával, Zarándokoló hely is, mert minden örménynek életében legalább egyszer föl kell keresnie e szent várost.

A kolostor mai állapotában három részből áll. Mindegyik résznek meg van a maga temploma (ezért törökül: Üts kilisze = három templom). Legszebb temploma a székesegyház, amelynek belsejében 4 oszlopon nyugvó szentély mutatja azt a helyet, ahol a Megváltó leszállt az égből és megnyilatkozott Szt. Gergelynek (301) s kijelölte azt a helyet, ahol a templomot fel kell építtetnie. A templom elkészült. Négy pillérre épített kupolát és a körüljáróhoz csatlakozó négy apszist mutat az alaprajza. Belső kiképzése és berendezése ma egyszerű, minden pompa nélkül való, de eredetileg gazdagon lehetett díszítve, mert amikor a VII. sz.-ban az arabok Szt. Gergely kolostort kirabolták és az ott lakó 40 szerzetest legyilkolták, gazdag és fejedelmi zsákmányra tettek szert.

A wagharsapat-i székesegyház alapítása az ő nevéhez fűződik.

4. Szíriai és görög befolyás. A szíriai befolyásnak első nyomai, már a IV. sz.-ban mutatkoznak. A sassanida királyok természetesen ezt minden igyekezetükkel ellensúlyozni próbálták, de Sahak detronizálásával ez a befolyás megerősödött. Megnyilatkozásai: a külső csarnokok, a nyílások elhelyezése és kiképzése.

A politikai viszonyok alakulásával, a perzsa háborúk befejeztével, Byzantótól való eltávolodás után, a görög kultúrához való közeledés észlelhető, (V—VI. sz.) amelynek nevezetesebb eredményei: a három hajós rendszer meghonosodása és a képzőművészeteknek erős térfoglalása az építőművészetben. Ebben a korban készült a dwin-i főtemplom új homlokzata.

5. A nemzeti irány kora. 591-ben, a perzsákkal folytatott húsz éves háború, az örmények győzelmével végződött és ezzel megindult az örmény építészet virágzása és fénykora. Azt a nagy építési kedvet, amely ezt a századot jellemzi, elősegítette még az, hogy a régebbi emlékek (3—4 sz.-ból valók) maguktól lassan tönkrementek, ezeknek újjáépítése vált szükségessé, továbbá a hosszú perzsa háború alatt nagyon sok templomot földültek. Az előző idők eredményeként a hosszhattal összekapcsolt kupola a templom szerkezetének az alapja, amely mellett igen gyakran előfordul a centrálisan kifejlesztett kupola is.

Ennek a kornak nagy építője III. Nerses (katholikosz) akinek az alapítása a zwarthutz-i templom és palota. Wagharsapat közelében fekszik és Nerses ezért épített magának egy palotát. Ma az egész hatalmas munka nagy romhalmaz. A templom négyszögű alaprajzból indul ki; lépcsőzetesen keskenyedő sátozottal fedett három emeletsoros felépítménye az örmény építészet egyik leghatalmasabb alakítása; — valószínűleg ezután kapta Nerses a „Schinogh“ azaz építő előnevet. Ezzel az építkezésével Wagharsapat, amely a 4. sz.-tól az 5. sz. közepéig Örményország egyházi középontja volt, új jelentőséget nyer és ott az építkezéseknek, renoválásoknak új lendületet ad. A Gajane, Hripsime, a Schoghakath templomok e kornak termékei, amelyeket ugyan Szt. Gergely alapításának tartanak, de III. Nerses építi újra fel és ma is használatban vannak.

III. Nerses dacára annak, hogy a görög és byzanci formákat ismerte, minden építkezésével az ősi örmény formák továbbfejlesztését tartotta szem előtt és az elért eredményei alapján az örmény nemzeti építészet nagy mesterének tartják.

656-ban az arabok meghódították Örményországot és ezzel ismét a súlyos megpróbáltatások sorozata következett. A hódítóknak nemcsak a vallásuk és moráljuk volt más, hanem fejletlenebb kulturájuk is nyilvánvaló. Mint mindig, úgy most is, hódításuk megtartásánál csak az erőszakra helyezhették a fősúlyt, amely pusztításban, rablásban és tömeggyilkosságban nyilvánult meg. A templomokat, palotákat kirabolták, reliquiákat elpusztították, a papokat vagy legyilkolták, vagy elhurcolták. Ebben az időben kezdődik meg az örményeknek Kisázsia felé való kivándorlása, amelynek későbbi eredménye a kilikia Kis-Örményország kialakulása.

Az építőművészetre az iszlám befolyásának legfontosabb eredménye, hogy Szíriával mindennemű kapcsolat megszűnik és a tiszta hosszhajós rendszer eltűnik.

Ebben az időben készültek: az akori-i templom, négyszögletű alaprajzzal, és apszissal, a thalisch-i székesegyház, amely az örmény építőművészet kulminációját mutatja. A híres Mamikonian herceg és Helén felesége építték (662—685). Alaprajzi elrendezésében három egymás mellé helyezett részből állott, amelyek közül a középső kupolával fedett, egyik végén pedig apszissal zárult. Ma romokban hever. A kupolája teljesen hiányzik, a falakon és pillérekben még kivehető az a nemesen előkelő dekoráció, amely egyébként az egész örmény művészetet jellemzi. A thalin-i híres templom is ebben az időben készült. A VIII. sz.-ból egyelőre csak egy templom ismeretes az Odzun-i székesegyház, amely ma is



használatban van. Érdekes például szolgál a hosszahajós és kupolás templom elrendezésének egyesítésére. Feltűnőek figurális reliefsjei, amelyek igen ritkán fordulnak elő (Mren-ben) különösen ebben a korban, mert az említett zaklatott zilált állapotokban, a képzőművészet eredményeket felmutatni nem tud.

6. Bagratuniak kora. Az örmény Basileos bizanci császárságával, az ország egy része felszabadult, önálló lett. Megindult az építészet második virágzása, amely egyuttal hosszú időre az örmény nemzeti művészet utolsó fellobbanása. A nagy hírű örmény műemlékek egész sorozata való ebből az időből. Így Schirakawan-ban (ma: Basch Schörakeal), amely Ani előtt a Bagratuniak székhelye volt, gyönyörű székesegyházat építenek. Alaprajzi elrendezése a: talis-i Kottí istenanyja, noratus-i, a ma is használatban lévő gyönyörű fekvésű sewan-i, ughuzli-i temploméhoz stb. hasonlít.

A nemzeti törekvések támogatói ezen időben a kolostorok voltak. A kolostoroknak egész sorozata épült, amikor igen nagy súlyt helyeztek elhelyezésüknél, azoknak a természetbe való beépítésére. Ekkor alapítja I. Simbat a haridscha-i kolostort; — ekkor épül a sokat emlegetett thatev-i kolostor, két nagy templommal, gyönyörű harangtoronnyal és egy magasan az épületek fölé emelkedő emlékoszloppal. — Ha még elképzeljük, hogy az egész épületcsoport egy várfallal körülvett dombot koronáz, képet alkothatunk magunknak, annak megjelenéséről.

7. Byzanci befolyás (1004—1064). A byzanciak szolgálatában álló Kurkaas örmény tábornok 20 éves háboruszkodás után a birodalom határát a Tigris és Euphratig növelte, az örményeket teljesen felszabadította, s így Byzanc protekturátusa alatt önállóságukat visszanyerték.

Ezen befolyás feltűnő eredménye a képeknek, a templomokban való, térfoglalása. Nem szabad természetesen megfeledezni arról, hogy ilyen törekvéssel már a syriai és görög befolyás alatt az V. sz.-ban találkoztunk, de ez mélyebb eredményekkel nem járt. A thatev-i kolostorról írja Orbetian „Jakab metropolita,“ „a franciák messzi országából festőt hozatott, aki az egész templomot hihetetlen költséggel befestette. Az oltár fölé Krisztus hatalmas képe került, a földemre és a kupolára a prófétákat, apostolokat, pátriárkákat festette. Az egész templomot úgy kidíszítette, hogy a néző bámulatát váltotta ki, mert úgy voltak az alakok megfestve, hogy mindenki élőknek gondolta“.

A XI. sz.-ban Byzanc az örményeket önállóságuktól teljesen megfosztotta s aláta az egykor hős, szívós nép, ahogy politikai sze-

repét és befolyását vesztette, úgy indult pusztulásnak. Ennek dacára a régi építészeti formák megmaradnak, sőt egy pár új szép eredményt mutatnak fel, mint pl. a Szt. György templom renoválását.

Ezek után a török uralom következik, amely alatt, mint minden, úgy a művészi élet is szünetelni látszik. Thoramian 1198-al az örmény művészet kifejlődését befejezettnek tekinti.

Az örmény építészet eredményei nem maradtak kozmetikusan elzárva, dacára annak, hogy a többi kultúr-állam nehezen közelítheti meg.

Rá kell itt mutatnunk különösen a következőkre:

Az örmény ókeresztény építőművészet nagy formagazdagsággal egy zárt egységes képet mutat. Talán éppen annak a sok, különösen nyugatról és délről jövő befolyásnak, illetőleg az ellen való szívós védekezésnek a következménye lett, hogy az örmény építőművészet annyira egyéni, nemzeti életet élt.

Még ma is az az uralkodó vélemény, hogy a monumentális építkezéseknél a boltozatokat és kupolákat a rómaiak alkalmazták először; az ókeresztény építészet és a renaissance, a rómaiak által elért eredményeket, fejlesztették volna tovább. Ezzel szemben ma már tény az, hogy a kupola eredete, jóval előbb Irániában megtalálható és annak további fejlődése, a templommal való összekapcsolása, tehát a monumentális építkezéseknél való alkalmazása, Örményországban veszi kezdetét. Ez természetes következménye volt az örmény keresztény egyházi élet fejlettségének.

Amint az olasz renaissancenál is számos kísérletezésnek az eredménye a templomnak egy típusa, ugyanúgy az örmény építészetnél is találkozunk a fejlesztéssel járó próbálkozással, amelynek eredményeként megteremtette a templomnál a függőkupolát és annak a hosszhajóval való kombinációját. A mastara-i templom, amely 650 körül készült el, a függőkupola alkalmazásának és a függőkupolának a hosszhajóval való összekapcsolásának teljesen megoldott képét mutatja.

Az örmény építészetnek a nyugatra gyakorolt befolyásának közvetlen példáját a talesch-i székesegyház mutatja. E székesegyház alaprajzi alap gondolata a „del Gesu éval (Vignola G. B. építész — XVI. század — által a jezsuita rend számára Rómában épített nagyhírű templom) nagyon sokban egyezik, a befolyás minden kétségen fölül áll. A hosszhajós elrendezés, amelyet egy kupola koronáz, a szélső oltárok kialakításának lehetőségéért feladja a háromhajós elrendezést és kifejleszti a fülkéket ugyanúgy mint a „del Gesu“-nál, csak hogy itt dongával vannak lefedve. Az olasz építő művészetre igen nagy jelentőségű ez a példa, mert hiszen ez

mutatja, hogy az örmények már száz évvel megelőzőleg az általuk választott úton haladtak.

A részletekre nem akarok kiterjeszkedni, csak röviden említem még meg, hogy az utóbbi idők rendszeres kutatása megállapította, hogy a lépcsős alapépítmény (gör. krepidoma), falak öntése, azok burkolása, a boltozatok építésének a mai nivóra való kifejlesztése, örmény építészeti tevékenység eredménye. Továbbá, hogy az örmény építészeti befolyása nemcsak a nyugati államok építészetenél van meg, hanem az iszlám, orosz, görög, zsidó, byzancs és balkáni népek építőművészetében, minden kétséget kizárólag kisebb nagyobb mértékben úgy koncepcióban, mint a részletek felfogásában is megvan.

VÉGE.



## TARTALOMJEGYZÉK.

---

	Oldal.
1. Az örmény kérdés . . . . .	3
2. Örményország földrajza . . . . .	9
3. Örményország és az örmény nép történelme . . . . .	11
4. Az örmény nyelv . . . . .	19
5. Az örmény nép vallása és az örmény egyház . . . . .	21
6. A mechtaristák . . . . .	28
7. Az örmény nép jellemzése . . . . .	30
8. Az örmény irodalom . . . . .	32
9. Az örmény zene . . . . .	37
10. Az örmény építészet. — Irta: MÉRZA DEZSŐ . . . . .	39

